

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HELLENİSTİK DÖNEMDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

Sami PATACI

Danışman
Prof. Dr. Meral AKURGAL

2007

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Hellenistik Dönemde Batı Anadolu’da Kybele Tapınımı” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

....../....../.....

Adı SOYADI

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı :
Anabilim Dalı :
Programı :
Tez Konusu :
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA O
DÜZELTİLMESİNE O*
REDDİNE O**
ile karar verilmiştir.

OY BİRLİĞİ O
OY ÇOKLUĞU O

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır.
Öğrenci sınava gelmemiştir.

O***
O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

	Evet
Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.	O
Tez mevcut hali ile basılabilir.	O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.	O
Tezin basımı gerekliliği yoktur.	O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
.....	☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'da Kybele Tapınımı

Sami Patacı

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Bu çalışmada, Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'daki Kybele kültürü, arkeolojik ve yazınsal malzemelerin değerlendirilmesi yoluyla hazırlanmıştır. Bunun yanında, Hellenistik Yunan toplumunu ana tanrıça kültürü konusunda etkileyen Hititler, Geç Hitit Şehir Devletleri ve Phrygialılar gibi Eski Anadolu uygarlıkları da konuya dahil edilmiştir.

Açık hava kutsal alanları, kaya anıtları, kabartmalar, heykeller, terrakotta figürinler ve Ionia, Ailoia, Mysia, Troas, Karia ve Lydia Bölgelerindeki Kybele kültürü ile ilgili diğer unsurlar, bu tezin konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kybele, Hellenistik Dönem , Batı Anadolu, Phrygia, kült.

ABSTRACT

Master Thesis

The Worship of Kybele at West Anatolia in Hellenistic Period

Sami Pataci

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Department Archaeology Program

In This study, the Kybele cult at the West Anatolia in the Hellenistic Period is prepared by the way of evaluating archaeological and literary materials. Besides that, Ancient Anatolian Civilizations, such as The Hittites, The Late Hittit City States and Phrygians, that had influenced the Hellenistic Greek society on the matter of God The Mother cult was inserted in the subject.

Open air sacred areas, the rock monuments, reliefs, sculptures, terracotta figurines and the other objects which is related to Kybele Cult in the Ionia, Ailoia, Mysia, Troas, Karia and Lydia Regions constitutes the topic of this thesis.

Key Words: Kybele, Hellenistic Period, West Anatolia, Phrygia, Cult.

HELLENİSTİK DÖNEMDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

YEMİN METNİ.....	ii
TUTANAK.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ... ..	xii

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA TANRIÇA TAPIMINA GENEL BAKIŞ

1.1. Neolitik Dönemde Ana Tanrıça İnancını Anımsatan Bulgular.....	1
1.2. Hitit ve Geç Hitit Etkisi.....	4
1.3. Urartu Etkisi.....	10
1.4. Phrygia'nın Ana Tanrıçası Matar.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEM ÖNCESİNDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

2.1. Batı Anadolu Kentlerinde Kybele'ye ait ilk İzler.....	19
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEMDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

3.1. Ionia ve Aiolia Bölgeleri.....	25
3.2. Mysia Bölgesi.....	30
3.3. Troas, Karia ve Lydia Bölgeleri.....	33
3.4. Hellenistik Dönem Kybele Attis Kültü.....	35

SONUÇ.....	38
KAYNAKLAR.....	46
ŞEKİLLER (1-87)	

KISALTMALAR

İ.Ö.	İsa'dan Önce
İ.S.	İsa'dan Sonra
m.	Metre
km.	Kilometre

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1. Kadın Heykelciği, Çatalhöyük
- Şekil 2. Kadın Heykelciği, Hacılar
- Şekil 3. Kadın Heykelciği, Hacılar
- Şekil 4. Kadın Heykelciği, Hacılar
- Şekil 5. Kadın Heykelciği, Hacılar
- Şekil 6. Kadın Heykelciği, Hacılar
- Şekil 7. Kadın Heykelciği, Küçükköy
- Şekil 8. Arinna'nın Güneş Tanrıçası heykelciği
- Şekil 9. Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Yazılıkaya
- Şekil 10. Teşup, Yazılıkaya
- Şekil 11. C Kaynağı; Kutsal Alan, Midas Kale
- Şekil 12. Kubaba Kabartması, Kargamış
- Şekil 13. Phryg Ana Tanrıçası Kabartması, Boğazköy
- Şekil 14. Kubaba Kabartması, Kargamış
- Şekil 15. Matar Heykeline Ait Bir Polos, Salmanköy
- Şekil 16. Matar Kabartması, Etlik
- Şekil 17. Taş Kapısı, Yeşilalıç
- Şekil 18. Matar Adak Steli, Bahçelievler
- Şekil 19. Matar Adak Steli, Bahçelievler (Çizim)
- Şekil 20. Matar Adak Steli, Bahçelievler
- Şekil 21. Matar Adak Steli, Gordion
- Şekil 22. Kaya Kutsal alanı, Dömrük
- Şekil 23. Arezastis Anıtı, Eskişehir
- Şekil 24. Arezastis Anıtı, Eskişehir
- Şekil 25. Midas Yazılı Kaya Anıtı, Eskişehir
- Şekil 26. Midas Yazılı Kaya Anıtı, Eskişehir
- Şekil 27. Midas Yazılı Kaya Anıtı'ndan Yazıt, Eskişehir
- Şekil 28. Bitmemiş Anıt, Eskişehir
- Şekil 29. Bahşeyis Anıtı, Eskişehir
- Şekil 30. Bahşeyiş Anıtı, Eskişehir

- Şekil 31. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 32. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 33. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 34. Aslankaya Anıtı, Aslan Kabartması, Afyonkarahisar
- Şekil 35. Ana tanrıça Kabartması, Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 36. Maltaş Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 37. Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar
- Şekil 38. Büyük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkatahisar
- Şekil 39. Phryg Altarı, Afyonkarahisar
- Şekil 40. Ana Tanrıça Heykelciği, Bayındır
- Şekil 41. Megabyzos, Ephesos
- Şekil 42. Rahip Heykelciği, Bayındır
- Şekil 43. Kybele Nsiskosu, Miletos
- Şekil 44. Adak Steli, Miletos
- Şekil 45. Naiskos İçinde Kadın Betimi, Miletos
- Şekil 46. Naiskos İçinde Kadın Betimleri, Miletos
- Şekil 47. Kybele Naiskosu, Kyme
- Şekil 48. Naiskos Adak Steli, Kyme
- Şekil 49. Kybele Adak Steli, Phokaia
- Şekil 50. Kybele Kabartması (Kopya), Phokaia
- Şekil 51. Ana Tanrıça Kabartması, Spylos
- Şekil 52. Kybele Heykelciği, Daskyleion
- Şekil 53. Kybele Heykelciği, Pergamon
- Şekil 54. Değirmenli Tepe, Phokaia
- Şekil 55. Nişler, Değirmenli Tepe Kutsal alanı, Phokaia
- Şekil 56. Değirmenli Tepe Kutsal Alanı, Phokaia
- Şekil 57. Değirmenli Tepe'den Niş Örneği, Phokaia
- Şekil 58. Kadın Heykelcikleri, Phokaia
- Şekil 59. Liman Kaya Kutsal Alanı, Phokaia
- Şekil 60. Liman Kutsal Alanı'nın Görünüş Çizimi, Phokaia
- Şekil 61. Adak steli, Kyzikos
- Şekil 62. İncir Adası Kutsal Alanı, Phokaia

- Şekil 63. İncir Adası Kutsal Alanı, Phokaia
- Şekil 64. Adak Steli, Ephesos
- Şekil 65. Kapıkaya Kutsal Alanı'nın Bulunduğu Tepe, Pergamon
- Şekil 66. Kapıkaya, İç Mekan, Pergamon
- Şekil 67. Kapıkaya Terası, Pergamon
- Şekil 68. Kapıkaya, Kayaya Oyulmuş nişler, Pergamon
- Şekil 69. Kapıkaya, Basamaklar, Pergamon
- Şekil 70. Kybele Heykelcik Başları, Kapıkaya, Pergamon
- Şekil 71. Kybele Heykelcikleri, Kapıkaya, Pergamon
- Şekil 72. Mamurtkale'den Bir Çizim Örneği, Pergamon
- Şekil 73. Kybele Heykelciği, Mamurtkale, Pergamon
- Şekil 74. Kybele Heykelciği, Mamurtkale, Pergamon
- Şekil 75. Aslan Heykelciği, Mamurtkale, Pergamon
- Şekil 76a. Kybele Heykelciği, Pergamon
- Şekil 76b. Kybele Heykelciği, Pergamon
- Şekil 77. Kybele Heykeli, Pergamon
- Şekil 78. Adak steli, Kyzikos
- Şekil 79. Kybele Heykelciği, Daskyleion
- Şekil 80. Kybele Heykelciği, Daskyleion
- Şekil 81. Aslan Heykelciği, Daskyleion
- Şekil 82. Kybele Heykelciği, Troia
- Şekil 83. Kybele Heykelciği, Troia
- Şekil 84. Kybele Heykelciği, Troia
- Şekil 85. Kybele Heykeli, Satala
- Şekil 86. Adak Steli, Sardes
- Şekil 87. Attis Heykeli, Pergamon

GİRİŞ

Tarih öncesi devirlerden yakın geçmişimize kadar, birbirinden bağımsız pek çok kültür, kendilerine bir yurt aramada son kararını bu topraklarda vermiş, uygarlıklarının son izlerini yine bu topraklarda, yani Anadolu'da bırakmıştır. Anadolu, bu kültürlerin yarattığı en küçük nesnenin ya da en önemli kültür abidesinin çıkış aşamasında, insanlığa gelişme imkanı sunmuş ve bunun sonucunda günümüz toplumunun feyiz alacağı bir geçmişi bize miras olarak bırakmıştır. “Ana Tanrıça” kavramı da, Anadolu topraklarında ortaya çıkan, gelişen ve sonrasında çok daha geniş bir alana yayılarak, Akdeniz coğrafyasında önem kazanan bir dinsel öğeydi.

Ana tanrıça tapımının ortaya çıktığı bölge, Orta Anadolu'daki Phrygia bölgesidir.¹ Ana Tanrıça kültünün temelleri Phrygia'da atılmıştır ve bu bölgeden Anadolu'ya yayılmış ve Batı Anadolu kentlerinde kabul görmüş, oradan Kıta Yunanistan'a yayılmış, İtalya, Sicilya ve Marsilya kıyılarına kadar ilerlemiş, hatta Kuzey Afrika kıyılarında da kendine dinsel bir yer edinmiştir.

Ana Tanrıça Kültünün ilk ortaya çıkışı, arkeolojik ve epigrafik belgeler ışığında İ.Ö. 1. binyılın erken dönemine denk gelir. Kült, İ.S. 5. yüzyıla kadar varlığını sürdürebilmiştir.² Bu tezin konusu olan, Batı Anadolu kentlerinde de Hellenistik dönem boyunca tapım görmüş bir tanrıçadır; ancak kültün Batı Anadolu'ya gelişi Arkaik Dönemdedir. Batı Anadolu'nun pek çok yerinde Kybele'ye dair kutsal alanlar, adak stelleri, heykelcikler ve daha başka birçok buluntularla, tanrıça gözler önüne serilmektedir. Hellenistik Dönem sonrasında Roma Dönemi boyunca da tapımı devam eden Ana Tanrıça kültü, daha önce eşine rastlanmamış bir şekilde hem Doğu hem Batı uygarlıklarının benimsediği çok önemli bir dini motif olur.

¹ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2003, s. 183-187.

² L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü*, (Çev. B. Avunç), Homerkitabevi, 2004, s. 21.

Ana Tanrıça'nın pek çok kültür tarafından benimsenmesi, kültürün her yerde farklı şekilde anlaşılıp yaşatılmasına neden olmuştur. Özünde, Phrygia'daki Ana Tanrıça'ya bağlı imiş gibi görünse de Tanrıça'nın adı, sıfatları, kült ayinleri, kişiliği, dış görünüşü çeşitli bölgelerde Antik Çağ boyunca farklılıklar göstermektedir. Kıta Yunanistan tapımındaki Kybele ile Orta Anadolu'nun Ana Tanrıçası arasında göze çarpan bir takım farklılıklar bulunmaktaydı. Batı Anadolu kentlerinde de Phrygia özellikleri taşıyan, ancak belirgin bir şekilde Hellenleştirilmiş bir Kybele'ye rastlarız.

Kesin bir şekilde bilinen en önemli nokta, Hellenistik Dönemde Batı Anadolu Kentlerinde tapım gören tanrıçanın kökeninin Phrygia Bölgesinden geldiğidir. Bunu hem Antik dönem Yunan halkı, hem de Roma uygarlığı kabul etmekteydi. Günümüz araştırmacılarının da ortaklaşa kabul ettiği köken konusunun dışında aslında Kybele ile ilgili çoğu konuda, ortak bir bilimsel bakış, tam olarak konulamamıştır. Bunun nedenlerinden biri belki de, Kybele inancının geniş bir alana yayılmasıyla ortaya çıkan tablonun çok karışık oluşudur.

Kybele kültürünün Yunan yaşamındaki hali ile Orta Anadolu halkı tarafından kabul edilmiş biçimi birbirinden farklıydı. Phrygia'da, Ana Tanrıça "tek" başına bir inanç demektir. Ana Tanrıça, Phrygia halkı için diğer bütün tanrılardan ayrıydı ve en önemli dinsel öğeydi. Oysa Batı Anadolu kentlerinde durum bundan farklıydı. Kybele'ye Batı Anadolu'da Hellenleştirilmiş olarak tapınılsa da Yunan panteonunda çoğu tanrı arasından sadece biri olarak görülmekteydi ve ikincil dereceden bir öneme sahipti. Hellenleştirilmiş Kybele diğer tanrılardan üstün tutulmuyordu. Tapınıldığı Batı Anadolu kentlerinde halihazırda pek çok Yunan tanrısına da büyük ölçüde inanılmaktaydı. Bu duruma ilişkin yeterli sayıda örnek mevcuttur. Batı Anadolu kentlerinden biri olan Phokaia'da Kybele kültürünün dışında, Athena, Zeus, Hera, Apollon, Poseidon, Artemis, Demeter, Aphrodite, Hermes, Dionysos, Ares, Hephaistos ve Asklepios kültleri de Phokaialılarca benimsenmiştir.³ Aynı şekilde

³ Aytakin Erdoğan, "Phokaia Kaya Tapınakları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir 2003, s. 231-271.

Daskyleion’da da Artemis, Aphrodite, Athena, Dionysos gibi kültler, Kybele kültü ile birlikte varlığını sürdürmüştü.⁴ Diğer Batı Anadolu kentlerinde de durum böyledir.

Kybele kültü, Batı Anadolu’da ilk kez Arkaik dönemde şekillenen tapımı sırasında, bir kent kültü özelliği olarak Hellen birliğini sağlamlaştıran, toplumu bir arada tutan ortak kimlik unsurlarından uzak, daha çok bireye yönelik bir dinsel yöneliş gibi durmaktaydı. Hellenistik dönemde kent kültürlerinin zayıflamasından sonra Kybele inancı da Hellen dünyasında ve konumuz olan Batı Anadolu kentlerinde önem kazanmaya devam etmiştir.

Hellenistik Dönem Kybele inancını anlayabilmek için öncelikle, “Ana Tanrıça” kavramını ve bu kavramın Antik Dönem halkı ve hatta çok daha eski Anadolu halkları açısından ne anlama geldiğini de bilmek gerekir; çünkü Hellenistik Dönem Kybelesi daha eski dini değerlerin devriyle varlığını sürdürebilmiştir. Bu nedenden ötürü Neolitik Çağ içindeki olası Ana Tanrıça inancına, Phrygialı Ana Tanrıça’nın öncülü olabilecek nitelikteki Hitit, Geç Hitit ve Urartu Uygarlıkları Dönemine ve İ.Ö. 1. Binyılın başından itibaren gelişip Hellenistik Dönem Batı Anadolu dinini ve mitolojisini etkileyen Phrygia’nın Matarına da “Ana Tanrıça Tapımına Genel Bakış” başlığı altında bu çalışmada yer verilmiştir.

⁴ Figen Çevirici, “Kültler açısından Daskyleion Terrakotaları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir 1998, s. 3-22.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA TANRIÇA TAPIMINA GENEL BAKIŞ

1.1 Neolitik Dönemde Ana Tanrıça İnancını Anımsatan Bulgular

Orta Anadolu'nun güneyinde, Beyşehir gölünden beslenen Çarşamba Çayı'nın Doğu kısmında, Konya ilinin Çumra ilçesi yakınlarında yer alan Çatalhöyük, Anadolu'daki en önemli Neolitik Çağ merkezlerinden biridir.¹ Höyük, ilk olarak 1951 yılında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü bünyesinde çalışan arkeolog James Mellaart tarafından bulunmuştur. 1961 ile 1963 yılları arasında kazıyı yapan James Mellaart, Çatalhöyük yerleşimini İ.Ö. 6700-6500 yılları arasına tarihlemiştir.² Höyük ile ilgili farklı tarihlendirmeler olsa da James Mellaart'ın tarihlemesi genelde daha çok kullanılmaktadır. Mellaart'ın kazıları boyunca höyüğün % 4'ü kazılabilmektedir.

Kazılardan elde edilen bilgiye göre mimari olarak tüm yapı katlarında kalıplaşmış bir düzen vardır. Evler birbirine bitişiktir ancak aralarında az bir açıklık bulunmaktadır. Bununla birlikte kapı ve pencere yoktur; ayrıca evlere giriş çatı kısmından yapılır. Çatalhöyük'teki evlerin tamamına yakını dikdörtgen planlıdır. Evlerin temeli kerpiçtir ve bunların üstüne de yine kerpiç duvarlar yapılmıştır.

Çatalhöyük tabakalarından elde edilen bulgulara göre, bazı evlerde, belirli bir dinsel amaç için kullanılan odalar mevcuttur. Duvarlar resimlerle süslenmiştir. Bunların av sahneleriyle ya da tek başına sığır, geyik, leopar, akbaba gibi hayvan figürleriyle işlendiği görülür.

Evlerin içerisinden heykelcikler de ele geçmiştir.³ Heykelciklerin önemli bir kısmı kadın tasviridir. Bu kadın tasvirleri, abartılı kalçaları, şişkin karınları ya da iri memeleriyle ilgi çekmektedir. Oturur pozisyonda ya da ayakta tasvir edilmişlerdir. Erkek tasvirli heykelcikler de kazılar sırasında ele geçen buluntular arasındadır.

¹ M. Roger, "Yeniden Çatalhöyük", *Bilim ve Teknik*, Kasım 1995, s. 21.

² J. Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük", *Anatolian Studies* 22, 1962, s. 41-66.

³ J. Mellaart, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia", *Arcaeology* 16, 1963, s. 30-39.

James Mellaart, Kadın heykelciklerini, Anadolu'da Hitit, Phryg, Yunan ve Roma Dönemlerinde popüler olan "Ana Tanrıça" ile ilişkilendirir.⁴ Mellaart'a göre Çatalhöyük kazılarında ortaya çıkartılan bu heykelcikler, Kybele'nin öncülleri idi. Mellaart'ın bu savı, daha sonra başka araştırmacılardan da destek görmüştür. M. J. Vermaseren, "Cybele and Attis" adlı kitabında fikri desteklemektedir.⁵ Vermaseren, toprak (yani tarım) ile ana tanrıça arasında birliktelik olduğunu ve Paleolitik döneme varıncaya kadar böyle bir tanrıçanın varlığının devam ettiğini kesin bir biçimde dile getirir.⁶ Litvanya asıllı Amerikalı kadın tarihçi Marija Gimbutas, Çatalhöyük'ten ele geçirilen, İ.Ö. 6. binyıla tarihlenen 12 cm boyundaki bir kadın heykelciğini⁷ Neolitik Dönemdeki ana tanrıça tezine örnek olarak göstermektedir.⁸ Kadın figürünü, tahtta oturur pozisyonundadır ve doğum yaparken tasvir edilmiştir (Şek. 1). Çocuğun başı görülmektedir ve ayrıca tahtın her iki yanında da leopar betimleri bulunmaktadır.

Ancak Çatalhöyük kazısının son dönem başkanlığını yapan Ian Hodder'a göre, burada bir tanrıçaya tapınıldığını gösteren fazlaca belirti de yoktur.⁹ Ancak, bu heykelciklerin ana teması, genel olarak doğurganlık ve bereket olarak düşünülmelidir. Neolitik Çağdaki bu anlatım biçimleri, bir ana tanrıça tapımından çok, hayvan betimleri ya da kadın heykelciklerinin doğurganlığa ve bolluğa ulaşmak için yapıldığını gösteren bir çeşit inanç üzerinde yoğunlaşmaktadır.¹⁰

Kazısı, 1957-1960 yılları arasında J. Mellaart başkanlığında, Ankara, İngiliz Arkeolojisi Enstitüsü tarafından yapılan, Burdur'un 26.5 km kadar Güneybatısında, Hacılar Köyü'nün 1.5 km batısında yer alan ve yaklaşık 135 m çapında ve 5 m yükseklikteki Hacılar Höyüğü¹¹ de Çatalhöyük ile benzer buluntular sergilemektedir. Buluntu yeri, İ.Ö. 7000'e, çanak çömleksiz Neolitik Çağına tarihlenmektedir. Bu yerleşim yerinde de tıpkı Çatalhöyük'te olduğu gibi zengin heykelcik buluntuları vardır ve yine kadın betimleri ön plandadır. Heykelcikler, Yerleşimin 9. ve 6.

⁴ y.a.g.e., s. 30-39.

⁵ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, London, 1977. s. 9-13.

⁶ y.a.g.e., s. 9-13.

⁷ Bir tanrıçayı betimledikleri henüz kanıtlanmadığından dolayı, heykelciklere bu tez içerisinde kadın heykelciği denilmiştir.

⁸ Marija Gimbutas, *The Language of The Goddess*, San Francisco, 1989. s. 316-317.

⁹ Ian Hodder, "The New Picture of Çatalhöyük", *Science*, October 1999, s. 10

¹⁰ Roller, 2004, s. 57.

¹¹ J. Mellaart, *Excavations at Hacilar*, Edinburgh, 1970, s. 189.

katlarında bulunmuşlardır. Boyları 7 cm ile 24 cm arasında değişmektedir. Ayakta durur biçimde (Şek.2), oturur pozisyonda, yırtıcı bir hayvanla (Şek. 3, Şek. 4 ve Şek. 6) ya da çocuğuyla birlikte (Şek. 5) tasvir edilmiş bu heykelciklerin göğüsleri, karınları ve kalçaları abartılıdır.¹²

Konya'nın Büyük Çumrasına bağlı Küçükköy yakınında bir sulama kanalının deposunun inşası sırasında bulunmuş bir kadın heykelciği, Çatalhöyük ve Hacılar yerleşmelerinde görülen figürinlerle benzer özellik göstermektedir.¹³ Oturur vaziyette betimlenen heykelcik mermerden yapılmıştır (Şek. 7). Oturuş pozisyonu, badem şeklindeki gözleri gibi stilistik nedenlerden ötürü, İ.Ö. 6. Bin yılın ikinci çeyreğine tarihlenmesi gerekmektedir.¹⁴ Bu tarih Hacılar'ın VI. Tabakası ile eşzamanlıdır. Tarihlendiği zamana ait heykelciklerin tipik özelliklerine sahip olmakla birlikte işçilik bakımından pek kaliteli değildir.

Çatalhöyük ve Hacılar yerleşim yerlerinde kadın figürlerinin leoparlarla birlikte tasvir edildiği görülmektedir. Bu, Hellenistik Dönem Kybelesi'nde "ana tanrıça-aslan" birlikteliğini, Kybele'nin bilinen "Hayvanların Kraliçesi" adını çağrıştırırsa da, Neolitik Dönemdeki figürinlerin kesin olarak neyi ifade ettiği bilinmemektedir. Kaldı ki, o dönem toplumunun ne kadar gelişmiş bir din seviyesine sahip olduğu konusu da tartışmalıdır. Bunun dışında, Neolitik Dönem heykelcikleri, genellikle doğum ya da annelik olgusu ile betimlenirken Antik Çağın Kybelesi, hemen hemen hiç böyle bir özellikte betimlenmemiştir. Anadolu'daki Bu Neolitik yerleşimlerden elde edilen bulgular, ana tanrıça inancının ne kadar eskiye gidebildiğine dair işaretler sunmaktadır; ancak, Dönemin inancını tespit edebilecek kanıtlar, henüz uzak görünmektedir.

¹² TAY, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, **Hacılar**, 29/3/97.

¹³ M. Eskioğlu, "Konya Ovasında Bulunmuş Olan Bir Kadın Heykelciği Hakkında Gözlemler", **Anadolu (Anatolia) XIX**, Ankara 1980. s.185.

¹⁴ y.a.g.e., s. 186.

1.2. Hitit ve Geç Hitit Etkisi

Hitit ve Phryg halkı hemen hemen aynı coğrafyada yaşamışlardır. Bazı Phryg yerleşimleri-Boğazköy, Gordion ve Ankara gibi- Hitit yerleşimlerinin üzerine yapılmıştır.¹⁵ Bu coğrafi yakınlığın yanı sıra iki toplum arasında kültürel olarak da bir takım benzerlikler bulunmaktadır.

Hitit pantheonunun, en önemli tanrıçası Arinna'nın Güneş Tanrıçası'dır (Şek. 8) ve bu tanrıçanın Hurrice karşılığı Hepatu'dur.¹⁶ Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hurrice adı Tesup olan Fırtına Tanrısı ile evliydi. Hititler, bu tanrıçayı bir çocukla birlikteyken betimlemişlerdir ve bu bakımdan ana tanrıça kavramına yakın durmaktadır. Zaten Tanrıçanın Nerik ve Zippalanda adında çocukları olduğu da bilinmektedir.

Arinna'nın Güneş Tanrıçasının (Hepatu'nun) Kybele ile örtüşen noktasını Yazılıkaya kaya Tapınağından bir örnekte görürüz (Şek. 9) Tanrıça bir aslan figürünün üzerinde durarak "Hayvanların Kraliçesi" özelliğiyle vurgulanmıştır. Kybele de bu şekilde aslanlar ile beraber betimlenerek aynı özellikte ele alınırdı.

Hitit dininin Phryg inanç sistemini etkilediği açıktır. Bu etkilerden en önemlisi belki de Hitit inancında yer alan "Kutsal Dağ" olgusudur. Hitit inancında dağlar, tanrılarla ilişki kurma olanağı sağlardı ve dağların Hitit tanrılarını taşıdığına inanılıyordu.¹⁷ Yine Yazılıkaya kabartmalarından bir betimlemede, kutsal dağ inancını vurgulayan bir sahne yer alır. Burada, Tesup'u iki dağ tanrısı sırtlarında taşıırken tasvir edilmiştir (Şek. 10). Bu durum, Phrygia'nın Ana Tanrıçasının "Dağ Tanrıçası" olma özelliği ile birleşmektedir.

Hitit ve Phryg inançlarının örtüştüğü bir diğer konu ise su kaynaklarının kutsal kabul edilişidir. Hitit kültüründe İ.Ö. 2. binyılda kutsal bir alan olarak

¹⁵ Roller, 2004, s. 60.

¹⁶ Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, Tübitak, Temmuz 2003, s. 35. Tanrıça aynı zamanda Yazılıkaya kaya tapınağında kadın tanrıların başını çeken Hepatu ile özdeşleştirilmiştir.

¹⁷ Roller, 2004, s. 60.

pınarların kullanıldığına dair izleri bulmak mümkündür. Eflatunpınar¹⁸, Gavurkale, Sirkeli, Fraktin, İmamkulu, Karabel gibi Hitit anıtlarının gösterdiğine göre bunların her biri su kaynaklarıyla bir ilişkiye sahipti.¹⁹ Suyun Hitit kült ayinlerinde özel bir anlamı bulunuyordu. Ayrıca, Hititler için temizlik önemliydi ve tanrılarına yaklaşmak adına temiz olmak şarttı. Hitit Kralı, kült görevine başlamadan önce banyo almak zorundaydı.²⁰ Phryglerin de su kaynaklarını kutsal kabul ettiğine dair bir örnek, Midas Kale'nin bulunduğu kaya platformunun ayağı üzerindeki beş pınardan biri olan "C Kaynağıdır"(Şek.11).²¹ Burası kentin Kuzey-Doğu sınırında bulunmaktadır. Kayaya oyulmuş ve iç kısmı alçak bir sırayla çevrelenmiş dikdörtgen bir alandan oluşmaktadır. Dikdörtgen alandan bölgenin Güney-Batısındaki yarım daire formunda havzaya doğru inen yirmi adet geniş basamaktan oluşan merdiveni vardır ve ilk beş basamağın yanında, suyu pınardan havzaya doğru nakleden düşey bir kanal da bulunmaktadır.²² Pınarın, yüzü Midas Vadisine dönük olan Kuzey-Batı kenarı, açıktır. Bunun yanı sıra, dikdörtgen alanın Kuzey-Doğu duvarına oyulmuş bir nişle ve bölgede bulunan, vücudunun üst bölümü kayıp olan bir Kybele heykeliyle işlevi hakkında gerekli bilgiyi sunmaktadır.²³ C. H. E. Haspels, kutsal alanda bulunan Kybele heykeline dayanarak- bu heykelin İ.Ö. 6. yüzyıldan olduğu tespit edilmiştir-C kaynağını İ.Ö. 6. yüzyıl içlerine tarihlemektedir.²⁴ Bu alanın orijinal planının İ.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkmasının makul görüldüğünü vurgular. C çeşmesinin İ.Ö. 6. yüzyıldan daha geç bir tarihe ait olmadığını söylenebilir. C Kaynağı, Phrygia'nın Ana Tanrıçası için düzenlenmiş kutsal su kaynaklarından biriydi ve kutsal su kaynakları kültürünün Hititlerden Phrygler'e geçtiği savı, bu bulgularla daha çok değer kazanmaktadır. Aynı zamanda, Anadolu'nun dışında, İtalya'da Roma kentinin çevresinde Kybele ve Attis için düzenlenen ve yılda bir kez gerçekleştirilen dini törenlerde, Kybele'nin heykeli Almo Nehri'ne götürülüp yıkanır ve şüphesiz bu

¹⁸ "...Eflatunpınar'da kaynağın kenarına kondurulmuş bir kır tapınağının bulunduğu Boğazköy'de olduğu gibi, pınar kenarlarına kurulmuş kutsal yerlerde bu türün örneklerini görebiliriz..." y.a.g.e., s. 61.

¹⁹ Vecihi Özkaya, "Cybele and The Waterside Shrines, Some Observations on The Phrygia Spring Cult and Its Origin", *Ege Üni. Arkeoloji Dergisi* IV, İzmir, 1996, s. 103.

²⁰ Alp, 2003, s. 44-45.

²¹ A. Gabriel, *La Cité de Midas: Architecture. Vol. 4 of Phrygie, Eploration archeologique*, Paris, 1965, 42.

²² Özkaya, a.g.e., s. 99.

²³ y.a.g.e., s. 99.

²⁴ C. H. E. Haspels, *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I-II*, Princeton 1971, s. 40.

nehlin yakınlarında tanrıçaya ait bir kutsal alan bulunmaktaydı.²⁵ Bu gibi kanıtlar, Hitit inançlarından ortaya çıkan kutsal su kaynakları kültürünün, Phrygler'e geçtikten sonra, zaman ve mekan tanımayarak, Yunan ve Roma Uygarlığına kadar ilerlediğini göstermektedir.

Kybele kültürünü etkileyen unsurlardan bir diğeri de özellikle **Geç Hitit Şehir Devletleri Döneminde** tapınım gören Hitit tanrıçası "Kubaba"dır²⁶ (Şek. 12). Tanrıça Kubaba'nın Hellenleştirilmiş adı Kybebe'dir (Yunanca: *Κυβηβη*).²⁷ Phrygia'da "Matar Kubileya"²⁸ (Dağın Anası) adı altında tapınım gören ana tanrıça, Kybebe ve Kybele isim benzerliğinden ötürü pek çok araştırmacı tarafından özdeşleştirildi ve Tanrıça Kubaba inancının beraberinde Phryglerin rolüyle Kybele kültürünü doğurduğuna kanaat getirildi.²⁹ Vecihi Özkaya, Phrygia'daki ana tanrıça inancı ile ilgili olarak 1995 yılındaki makalesinde³⁰, "*Frigler'in özellikle Anadolu'nun kültür kıskacında şekillendikleri; birçok konuda olduğu gibi, dini inanışlarını da bu çerçevede içinde belirledikleri ve kaynağını Neolitik Dönem Anadolu'sundan alan Anatanrıça Kybele'yi kendileri için tek ilahe olarak kabul ettikleri bilinmektedir,*" der ve bu düşünceye kaynak olarak Laroche'u, Mellart'ı ve Mellink'i, gösterir. Kubaba'nın Matar'ın öncülü olduğuna dair savın bile tartışmaya açık olduğu bilimsel bir konuda, Neolitik Dönem'e ait kadın heykelciklerinin Phrygia'nın Matar'ı olduğunu ileri sürmek, kanımca, kurgu-bilimin senaryoları arasına girmeye adaydır ve bunu da Laroche'a ve Mellart'a borçluyuz. Kubaba'dan Matar'a doğru gelişen bir tanrıça modeli konusuna, C. Brixhe, epigrafik kaynağın beklenen ispatı yapamamasından ötürü konuya şüpheyle yaklaşmıştır.³¹ Hititolog, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'in, Boğazköy'den İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Phryg Ana Tanrıçası kabartmasını (Şek. 13),

²⁵ Özkaya, a.g.e., s. 100-101.

²⁶ Alp, 2003, s.51.; E. Laroche, "Recherches sur les noms des dieux Hittites", *Revue Hittite et Asiatique* VII, 1946-1947, s. 84.

²⁷ Roller, 2004, s. 62.

²⁸ C. Brixhe, "Le nom de Cybele." *Die Sprache* 25, 1979, s. 40-46.

²⁹ E. Laroche, "Koubaba, Deesse Anatolienne, et le Probleme des Origines de Cybele", In *Elements orientaux dans la religion grecque ancienne*, Strasbourg, 1960, s. 110.; F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Tübingen 1983, s. 18.; G. M. A., Hanfmann, "On The Gods of Lydian Sardis", In *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien*, Mainz, 1983, s. 224-225.

³⁰ V. Özkaya, "Frigler'de Hero Kültü", *Arkeoloji ve Sanat* 67, 1995, s. 16.

³¹ Brixhe, 1979, s. 40-46.

önce “Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar”³² adlı çalışmasında “Kubaba”; sonra “Hitit Güneşi”³³ adlı çalışmasında ise “Phryglerin Ana Tanrıça’sı Kybele” olarak isimlendirmesi, konuyla ilgili karışıklıklara bir örnektir. Alp, “Kubaba Halefleri Kybebe, Kybele ile Batı’da Roma’ya taşınmış ve oradan da diğer Batı kültürlerine geçmiştir” der ve devam eder: “Fransızca’da Cybele, Almanca’da Sybelle olarak bilinir. Batı’dan tekrar çıkış noktası olan ülkesine bayan adı olan Sibel şeklinde geri dönmüştür.”³⁴

Hitit ya da Geç Hitit tanrıçasının özel adı Kubaba’dır ancak ne anlama geldiği bilinmemektedir. Phryg tanrıçasının özel adı ise Matar’dır. Matar, Phryg dilinde “Ana” anlamına gelmektedir.³⁵ Matar adı, Phryg yazıtlarında bazen “Kubeleya ya da Kubileya”³⁶ adlı sıfatla beraber kullanılmıştır ve C. Brixhe, Bizans Dönemine ait bir sözlük olan Etymologicum Magnum’da, Alexandros Polyhistor adındaki İ.Ö. 1. yüzyıl tarihçisinin bildirdiğinden yola çıkarak Dinar’da “Kubelon” adında bir dağ bulunduğunu, Kubeleya ya da Kubileya sıfatının buradan geldiğini belirtir.³⁷ “Byzantiumlu Stephanus’un Suda adlı yapıtında ise Kybelon’a Phrygia’nın kutsal dağı denir.”³⁸ Bu bilgiler sonucunda, Kubileya ya da Kubeleya sözcüğünün Matar’ı niteleyen ve “dağ” sözcüğü ile ilişkili bir sıfat olduğu ortaya çıkmaktadır. “Matar Kubileya” sözcüğünün buna bağlı olarak anlamı “Dağın Anası” dır.³⁹

Phryg dilinde Kubileya sözcüğü bir isim değil de bir sıfat olarak kullanıldığına göre ve daha sonra Kubileya sıfatından Yunanca’ya dönüştürülen Kybele adının Kubaba ya da kybebe ile bir anılması sonucunda, gerçekte aynı vücut altında birleşmemiş iki tanrıça, Yunanlılar tarafından bir sayılmış olabilir. Yunanlılar tarafından; çünkü “Kybele” adı, ana tanrıça kültü Batı Anadolu ve Kıta Yunanistan’a geçtikten sonra ortaya çıkar ve bundan önce de Phrygler böyle bir özel isim

³² Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak, Ağustos 2002, s. 28.

³³ Alp, 2003, s. 51.

³⁴ y.a.g.e., s. 51.

³⁵ C. Brixhe – M. Lejeune, *Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes*, Paris, 1984, W-01a, W-01b, W-003, W-04, W-04, W-06.

³⁶ y.a.g.e., W-04, B-01.

³⁷ C. Brixhe, 1979, s. 44-46.

³⁸ Roller, 2004, s. 83.

³⁹ y.a.g.e., s. 83.

kullanmamıştır. Yunan politik görüşünde ya da felsefesinde, Doğu halklarının hepsinin bir olduğu, Troialıların, Perslerin, Hititler ya da Phryglerin birbirinden bir farkı olmadığı düşüncesi ortaya atılırsa, bir Yunanlı için iki farklı tanrıça gibi algılanan Kubaba ve Matar'ın birleşip Kybele olmasında bir sakınca görülmediği sonucu ortaya çıkabilir. Eğer, bu doğruysa, Hitit (ya da Geç Hitit) tanrıçası ile Phryg tanrıçasının aynı tanrıçalarmış gibi anlaşılmasında, sadece yorumlanması kolay bir benzerlikten yola çıkıp, antik Yunan insanının diğer halklara bakışını göz ardı etmelerinden ötürü, günümüz araştırmacılarının hatası da su üzerine çıkmaktadır.

Aslında, doğru olan nokta Kybele'nin Yunan panteonuna girmesinden sonra, Hera, Rhea, Demeter, Gaia, Artemis ve hatta Aphrodite gibi tanrıçalarla bir takım tanrısal varlık özellikleri sebebiyle eş (aynı) görülmesidir. Ana Tanrıça tapımının Yunan uygarlığına geçişinden sonra, Dionysos kültü ile benzerlik taşıyan, aşırılığa kaçan dini ayinleri Kybele kültü içinde görmekteyiz ve antik dönemde pek de hoş karşılanmayan Attis kültü de yine Hellenistik Dönem'de karşımıza çıkmaktadır. Phrygia'da ya da Hitit kültüründe bu iki durumun bir öncülü yok gibi gözükmektedir. Ana tanrıça Kybele, tanrısal bir varlığın araştırılması konusunda bu bakımdan çok kapsamlı ve karışık bir görünüm içerisindedir. Hellenistik Dönemde ve sonrasında özellikle Aristokrat Yunanlıların görüşlerine göre Kybele aynı zamanda Kubaba olabilir; Arinna'nın Güneş Tanrıçası ya da Mezopotamya'nın İnanna'sı⁴⁰ da olabilir (yani onların görüşüne göre, kökeni bu tanrıçaların bulunduğu topraklara gidebilir). Hatta bazı araştırmacılar Kybele'yi Meryem Ana ile de mukayese etmiştir.⁴¹ Ancak, bütün bunlar Phrygialı Ana Tanrıça Matar'a ait değil, Hellenleşmiş Kybele'ye ait sorunlar olmalıdır. Belki de bu gerçeğin farkında olan Antik Dönem aristokratlarının (aydınlarının) benimsediği Yunanlı (ya da Romalı) olmayan her toplumun uygar olmadığı görüşü sonucunda, aşağıdaki dizelerin ortaya çıkmaması imkansızlaşır:

*“Tanrıça Kybele, Dindymos'un sahibi tanrıça
Evimden uzak olsun senin çılgınlıkların*

⁴⁰ İnanna-Dumuzi ve Hellenistik Dönemde iyice kavranan Kybele-Attis paralelliği sebebiyle.

⁴¹ İ.S. 413 yılındaki Efes konsülünün kararıyla Meryem'in "Tanrının Anası" olarak görülmesi ve Tanrıların Anası kişiliği ile akıllara hemen Kybele'nin gelmesi. Bkz. D. Bayladı, *Dinler Kavşağı Anadolu*, İstanbul, 1998. s. 42.

Git başkalarını hiddete sal, başkalarını çıldırt, haydi. ”⁴²

19. ve 20. yüzyıl araştırmacılarının, özellikle 1800’lü yılların ortasında başlayan ve Alman Nazizminin yıkılışına kadar devam eden süreçte, Avrupa milletlerinin kökenini arama arzusu sonucunda, kendilerine başlangıç kabul ettikleri “Antik Yunan toplumunu”, Kybele örneğinde olduğu gibi, sorunlu konularda sıyırması ve bunları Doğu toplumunun kültürüne yorması, belki de halen üzerinde çalıştığımız arkeolojik araştırmalarda bir engel yaratmaktadır.

Sonuç olarak, Hitit tanrıçası Kubaba ve Phryg tanrıçası Matar arasında dil bazında bir ilişki yoktur, denilebilir. Buna bağlı olarak, Laroche, Naumann, Hanfmann gibi araştırmacıların bu konuyla alakalı savları da yara almış olur.

Hitit Tanrıçası Kubaba ile Phryg ana tanrıçası arasında ikonografik açıdan bir yakınlık göze çarpmaktadır. Şu anda British Museum’da bulunan Kargamış’ta ele geçirilmiş bir Kubaba kabartması (şek. 12), İ.Ö. 9. yüzyıl içine tarihlenmiştir.⁴³ Tanrıça cepheden, ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir. Ayaklarına kadar inen kemerli bir elbisesi vardır. Bu bakımdan Matar ile bir benzerlik göstermektedir. Phryg tanrıçası da ayakta ve cepheden betimlenir ve onun da Hitit tanrıçası gibi uzun, kemerli bir elbisesi vardır.

Bir başka ortak nokta da tanrıçaların başlarında bulunan polostur. Kargamış’taki Kubaba kabartması (Şek. 14) geometrik motiflerle süslü bir polosa sahiptir ve İ.Ö. 9. yüzyıla tarihlenir.⁴⁴ Salmanköy’de bulunan ve İ.Ö. 7. yüzyıl sonlarına tarihlenen Matar heykeline ait bir polosta (Şek. 15) da benzer bezeme göze çarpmaktadır.⁴⁵

⁴² Catullus, *Bütün Şiirleri*, (çev. Çiğdem Dürüşkün ve Erdal Alovera), YKY, 1997, 63. 92-94.

⁴³ Naumann, 1983, s. 63.

⁴⁴ y.a.g.e., no: 6, 2.

⁴⁵ Fahri Işık, “Die Entstehung der Frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf Die Ionische Plastik.” *Jahresheft eds österreichischen Archäologischen Instituts* 57, Suppl. 7, 1989. s. 67.

Tanrıçaların atributları birbirinden farklıdır ve bu atributlarla kendilerine has bir özellik ortaya koyarlar. Kubaba'nın yaygın atributu bir aynadır ve elinde tuttuğu ayna ile güzelliği sembolize eder; bunun yanında aslanla birlikte betimlendiği sahneler de vardır. Tanrıçanın üçüncü atributu ise nardır.⁴⁶ Matar Kubileya'nın en çok görülen atributu ise yırtıcı kuştur. O, Phrygia'da nadiren aslanla birlikte tasvir edilmiştir. Aslanlı Kybele betimlerine Batı Anadolu'da daha çok rastlarız ve bu da bir Yunan özelliğidir.

Ankara Etlik'te ele geçen ilginç bir örnek Hitit ve Phryg sanatının ya da inanç sisteminin ortak bir noktada tekrar buluştuğunu kanıtlamaktadır. İ.Ö. 7. yüzyıla tarihlenen kabartmada ana tanrıça figürünün hemen yanında bir aslan durmaktadır ve aslanın başının üzerinde de kanatlı güneş kursu bulunmaktadır (Şek. 16). Phrygler, Geç Hitit kökenli kanatlı güneş kursunu da öğrenmiş ve kendi tanrıçalarına uygulamışlardır.⁴⁷

Her iki tanrıçanın azımsanmayacak ortak özellikleri bulunmasına rağmen, Phryg inancında alternatifinin bulunmamasından dolayı Matar, Kubaba'dan ayrı düşmektedir. Çünkü Hitit panteonunda Kubaba'dan başka tanrıçalar da bulunmaktadır. Ancak, Hitit sanatının ve dininin Phryg kültürüne etkisi azımsanmayacak düzeydedir. Hem Hitit hem de Geç Hitit Dönemlerinde Phrygia, mutlaka bu kültürden kendine yakın bir unsuru alıp Phryg geleneğine uygun bir biçimde kullanmıştır.

1.3. Urartu Etkisi

Doğu Anadolu Bölgesinde, Van Gölü çevresindeki sahayı merkez alan ve Başkentleri Tuşpa olan Urartular, yaptıkları anıtlarla Phryg kültürünü etkilemişlerdir. Urartuların dağların yamaçlarında yaptıkları kült anıtları, Phryg bölgesindeki kutsal dağ inancı ile örtüşmektedir.

⁴⁶ Laroche, 1960, 123.

⁴⁷ Naumann, a.g.e., 66.

Başkent Tuşpa'nın yakınlarında yer alan Meher Kapı ile Yeşilalıç'taki Taş Kapısı, yamaçtaki ana kayaya oyulmuşlardır ve İ.Ö. 8. yüzyıla tarihlenmektedirler.⁴⁸ Bu anıtların ortak özelliği kayaya şekil verilerek dikdörtgen bir nişin oluşturulması ve buna kapı süsü verilmesidir (Şek. 17). Ayrıca, Phrygia'da, ana kayaya bir kapıyı betimleyecek şekilde niş oluşturma olgusu ile paralellik gösteren Taş Kapısı Anıtı'nın önünde bir merdiven sırası da vardır.

Bu anıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, iki toplumda da dağ kültürüne önem verilmekteydi ve tapındıkları tanrının ya da tanrıçanın bu tarz temsili geçitler vasıtasıyla görünür hale gelmesini amaç edinmiş olmalıydı. Kaya anıtlarının tıpkı Phrygia'da olduğu gibi bu bölgede de popüler olduğu kesindir. Alyar'da, Hellenistik Döneme tarihlenen kayaya oyularak yapılmış bir niş, Doğu Anadolu'da bu inancın uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir.⁴⁹

Urartu anıtlarının büyük kısmının Phryg anıtlarından daha eski olduğu bilinmektedir. İki toplum arasında bir kültür alışverişi olmuşsa, Phrygler Urartuların kültüründen etkilenmiştir denilebilir.

1.4 Phrygia'nın Ana Tanrıçası Matar

Yunan ve Roma dünyasının Kybelesi (Cybele), Phrygia'daki en önemli tanrısal varlıktı. Phrygia'da İ.Ö. 1. binyıl başından itibaren varlığını bu bölgede göstermeye başlayan ana tanrıçanın Phrygia'daki adı "Matar" (Ana) idi.⁵⁰ Bu ad, Phryg yazıtlarında on kez görülür ve kült nişlerinde bulunduğu dolayısıyla dinsel bir anlam taşımaktadır.⁵¹ Matar ismi, yazıtlarda tek başına kullanıldığı gibi, iki farklı sıfat ile beraber de kullanılır: Bunlardan biri olan Kubileya ya da Kubeleya sıfatına "1.2 Hitit ve Geç Hitit Devletleri Etkisi" başlığı altında değinildi. Diğer sıfat ise "areyastin"dir. Bu sıfat kutsal bir alanda, Midas kentinin yakınlarında kült cephesine ait yazıtta rastlanmıştır;⁵² ancak sözcüğün ne anlama geldiği henüz bilinmemektedir.

⁴⁸ Fahri Işık, "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmaler." *Anatolian Studies* 37, 1987. s.173.

⁴⁹ y.a.g.e., s. 172-173.

⁵⁰ C. Brixhe – M. Lejeune, 1984, W-01a, W-01b, W-003, W-04, W-04, W-06.

⁵¹ C. Brixhe, 1979, s. 44-46.

⁵² C. Brixhe – M. Lejeune, a.g.e., W-01a.

Kubileya sıfatının, Phrygia’da Matar için kullanılan tek sıfat olmamasına rağmen, Matar’ı en çok niteleyen sözcük olması ihtimali göz önünde tutulursa, kültün Phrygia’dan Batı Anadolu’ya geçişi esnasında Yunanlılar da büyük ihtimalle bu sözcükten haberdardı. Bu sıfat sayesinde Yunanlılar Kybele ismini benimsemiş olabilirler;⁵³ ancak Hellenistik ve Roma Çağlarında Yunanlılar da Phrygia’nın ana tanrıçasına Hellenleşmiş olarak Matar yerine “Meter” de diyorlardı.⁵⁴

Phrygia’nın en önemli tanrısal varlığı Matar adına, bölgede pek çok kutsal alan yapılmıştır ve tanrıçaya ait Phrygia’da kabartmalar ve heykeller mevcuttur. Ankara’daki Bahçelievler semtinden İ.Ö. 7. ve 6. yüzyıllar arasına (Şek. 18, Şek. 19, ve Şek. 20) ve Gordion’dan İ.Ö. 6. yüzyıl içine tarihlenen (Şek. 21) kabartmalar, tanrıça betimlerinin ana karakterini gösterir.⁵⁵ Tanrıça her iki örnekte de yüksek bir poloslu, uzun ve bezemeli, kemerli elbisesi ile betimlenmiştir. Bahçelievler ve Gordion kabartmalarında, tanrıça bir evin kapısındaymiş gibi betimlenir ve tepede üçgen alınlık vardır. Her iki yanda, dikey pozisyonlu meandr motifleri bulunmaktadır. Bir naiskos önünde, niş içinde Kybele betimleri Hellenistik Dönemde, Batı Anadolu kentlerinde çokça karşımıza çıkacaktır. İki örnekte de, tanrıça sol elinde yırtıcı bir kuş tutmaktadır. Bahçelievler kabartmasında, tanrıçanın sağ elinde küçük bir testi, Gordion’daki tanrıçanın elinde ise derin olmayan bir içki kasesi vardır. Yırtıcı kuş, tanrıçanın hayvanlara, doğaya hakim olduğunu göstermektedir. Külte tâbi olanlar tarafından Matar’ı bu şekilde betimlemede amaç, tanrıça vasıtası ile insanların doğaya ve doğanın içindeki yaratıklara egemen olmasını sağlamaktır. Sadece Phrygialı Ana Tanrıça kültüründe değil, Antik Dönemin birçok kültüründe buna benzer örnekler mevcuttur. Gordion ve Bahçelievler kabartmalarında görüldüğü gibi, ana tanrıçayı mimari bir çerçeve içinde gösterme olgusu, hem Phrygia’da hem daha sonra bu kültü benimseyecek Batı Anadolu kentlerinde önemlidir.

⁵³ Roller, 2004, 83.

⁵⁴ Haspels, 1971, 297-99.

⁵⁵ Naumann, 1983, s. 294-95.

Phrygia’da, ana tanrıça adına yapılmış çok miktarda kutsal alan bulunmaktadır. Bunlar, doğayla iç içe ortamda, kırsal alanlardadır. Dağlar, su kaynakları, küçük tepeler, kentlerden uzak mekanlar, tanrıça tapımı için bol bol kullanılmıştır. Bu kutsal alanlardaki en önemli materyal kayadır. Phrygler kayayı işleyerek Matar için açık hava kutsal alanlarını oluşturdular.⁵⁶ Bu kutsal alanların en önemlileri fasadlardan oluşur.⁵⁷ Kent dışındaki kutsal alanlara bir örnek, Gordion’un 20 km kadar kuzeyinde yer alan, Dömrük köyü yakınındaki kaya kutsal alanıdır. İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen bu kutsal alan (Şek. 22), kayaya oyulmuş stellerden ve aynı alan içerisinde yapılmış merdivenlerden ibaretti.⁵⁸ Ancak, kent içlerinde de tanrıçanın kültü yaşatılıyordu. Gordion’da, kentin her alanında tanrıça kültüne ait birçok buluntu mevcuttur. Pessinus’taki tapınak ise tanrıça adına Phrygia’da düzenlenmiş tek mimari yapıdır.⁵⁹

Phrygia’nın anıtsal fasadlarındaki en belirgin özellik, mimari yapıların kayalara oyulan ön cepheleridir.⁶⁰ Anıtsal fasadları olan en önemli kaya anıtları Eskişehir’deki Arezastis Anıtı (Şek. 23 ve Şek. 24), Midas Yazılı Kaya Anıtı (Şek. 25, Şek. 26), Bitmemiş Anıt (Şek. 28) ve Bahşeyiş Anıtıdır (Şek. 29 ve Şek. 30).

İri bir kaya kütesinin düzleştirilmiş olan yüzeyi üzerine yapılan Arezastis Anıtı, İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir ve yaklaşık 17 m yüksekliğe sahiptir.⁶¹ Düzleştirilen alanda, ana kayanın oyulmasıyla şekillendirilmiş bir yapıya ait çatının geometrik motiflerle bezendiği görülür. Çatının altında kalan orta bölümde niş bulunmaktadır. Çatının yukarısında ise ana tanrıçaya yapılan adak ile ilgili, yazıt bulunmaktadır.⁶²

⁵⁶ M. J., Rein, *Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type*, Cybele, Attis and Related Cults, Essays in Memory of Vermaseren, 1996, s. 223-224.

⁵⁷ E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, Ankara, 1955, s. 94.

⁵⁸ M. J., Mellink, “Temples and High Places in Phrygia” *Temples and High Places in Biblical Times*, Jerusalem, 97.

⁵⁹ G. Showerman, *The Great Mother of The Gods*, Chicago, 1969, s. 11-12.; Vermaseren, 1977, s. 26.; Naumann, 1983; s. 17.

⁶⁰ F. Işık, *Doğa Ana Kubaba, Tanrıçaların Ege’de Buluşması*, İstanbul, 1999, s. 5-13.

⁶¹ Akurgal, 1961, s. 110.; Roller, 2004, s. 104.; Erdoğan, 2003, s. 335.

⁶² Brixhe-Lejeune, 1984, s. 36.

İ.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına⁶³ ya da 7. yüzyılın başına tarihlenen, Midas Yazılıkaya Anıtı, geometrik bezemeleri ile dikkat çekmektedir.⁶⁴ Kayaya oyulmuş mimari yapının ön yüzünde, orta kısımda meandr motifleri, haçlar ve kare motifleri bulunur. Yapıyı çerçeveleyen yan bölmelerde ise baklava motifleri ve kare motifleri vardır. Yapının çatı kısmında ise yine baklava motiflerinden oluşan bezeme bulunmaktadır. Çatının orta bölümü biraz tahrip olmuştur. Anıtın sol yanında ise bir yazıt bulunmaktadır (Şek. 27).⁶⁵ Yazıt, anıtın Kral Midas adına yaptırıldığını ispatlar.⁶⁶ Ayrıca anıtta bazı graffitolar da Ana Tanrıça Matar'ın ismi vardır.⁶⁷ Kral Midas'ın adına yaptırılan anıtın Ana tanrıça tapımında yer alması, kralların da inanç sisteminde bir yerinin olduğuna dair işaret olabilir.

İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen Bitmemiş Anıt, kaya üzerinde uygulanan bezemeler bakımından Midas Anıtına benzer ve ana tanrıça tapımı için yapılmış olan anıtın ön bölümü dikdörtgen formda olup, bugün kısmen tahrip olmuştur.⁶⁸

Bahşeyiş Anıtı, bölgedeki diğer anıtlar gibi, İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir ve dışarı doğru çıkık çatısıyla diğer anıtlardan farklılık göstermektedir ve çatının mahya bölümünün üstünde bir kuyu bulunmaktadır.⁶⁹ Yüksek bir giriş kapısına sahiptir ve içerisinde niş bulunmaktadır.⁷⁰

Phrygia'nın en önemli anıtlarından olan ve İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Aslankaya Anıtı (Şek. 31, Şek. 32 ve Şek. 33), büyük bir ana kayanın Güney bölümünün düzleştirilmesi ile Afyonkarahisar bölgesinde yapılmıştır.⁷¹ Anıtta, mimari bir yapının ön cephesini simgeleyen bölümde, geometrik motifler bulunmaktadır; ortada ise bir kapı vardır ve çatının tepesinde bir akroter bulunur. Alınlıkta, iki adet sfenks antitetik bir biçimde konuşlandırılmıştır. Anıtın her iki

⁶³ Özkaya, 1995, s. 18.

⁶⁴ Roller, a.g.e., s.103.

⁶⁵ Akurgal, a.g.e., s. 108.

⁶⁶ Brixhe, 1979, s. 40-45.

⁶⁷ Işık, 1987, s. 179.; Haspels, 1971, s. 98.; Erdoğan, a.g.e., s. 335.

⁶⁸ Haspels, a.g.e., 77-79.; Roller, a.g.e., s. 104.

⁶⁹ Akurgal, 1961a, s. 110, 114.; Işık, 1999, s. 21.

⁷⁰ Naumann, 1983, 52-53.

⁷¹ Akurgal, a.g.e., s. 86-90.; Haspels, 1971, Fig. 186-191, 523.; Roller, 2004, s. 99-102., Vermaseren, 1977, Pl.9, ccca 1, 49-51.

yanında birer adet hayvan betimi vardır; soldaki bir aslan kabartmasıdır (Şek. 34), ancak sağ taraftaki bölüm iyi korunamamış olduğundan hangi hayvan olduğu anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, betimin yine bir aslan⁷² ya da bir griffon⁷³ olabileceğine dair yorumlar mevcuttur.

Anıtın orta bölümünde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır ve bu nişin arka bölümünde Ana Tanrıça betimi (Şek. 35) yer alır.⁷⁴ Tanrıça Matar'ın polosu ve elbisesi dışında, diğer ayrıntılar seçilemez durumdadır. Bununla birlikte, Matar betiminden daha küçük boyutlu olup, tanrıçanın her iki yanında arka ayakları üzerinde kalkan aslan kabartmaları dikkat çeker. Aslankaya Anıtı, tipik Phryg Matar kültü özelliklerinden, aslan, sfenks betimleri kullanımı yönünde farklılık yaratmaktadır.

Afyonkarahisar'da, İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen Maltaş Anıtı'nın (Şek. 36) günümüzde çatısı dışında kalan kısmı henüz kazılmamıştır.⁷⁵ Çatı kısmında üçgen formlu alınlık bulunur. "*Cephe duvarı 6.70 m X 9.35 m. boyutlarındadır.*"⁷⁶ Geometrik şekilli bezemeler cephe üzerinde dikkat çeker. Cephenin ortasında ise büyük boyutlu bir niş yer almaktadır.

Afyonkarahisar yöresindeki fasadlı diğer önemli kült alanları, İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen, Küçük Kapı Kaya Anıtı, Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı (Şek. 37) ve Büyük Kapı Kaya Anıtı'dır (Şek. 38).⁷⁷ Köhnüş Vadisi'ndeki Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı, diğer anıtlara nazaran gösterişsizdir ve pek de yüksek olmayan bir ana kayanın üzerine yapılmıştır.⁷⁸ Küçük Kapı Kaya⁷⁹ ve Kumca Boğaz Kapı Kaya⁸⁰ Anıtlarının her ikisinin cephelerinde de herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Üçgen formlu beşik çatı yıpranmış haliyle korunmaktadır ve her

⁷² T. Sivas, Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları, Eskişehir 1999, s. 101.

⁷³ Haspels, a.g.e., s. 89.

⁷⁴ Naumann, a.g.e., s. 50-52.

⁷⁵ Haspels, a.g.e., s. 74., 84.; Erdoğan, 2003, s. 337; Naumann, a.g.e., s. 47.

⁷⁶ Erdoğan, y.a.g.e., 337.

⁷⁷ Haspels, 1971, s. 89-90.; Sivas, 1999, s. 136.;

⁷⁸ Haspels, a.g.e., s. 89-90.

⁷⁹ Naumann, 1983, 293.

⁸⁰ Roller, 2004, s. 102.

iki anıta da kayaya oyulmuş basamaklarla ulaşılır. Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtının hemen yanında ayrıca bir Phryg altarı bulunur.⁸¹ Bu küçük boyutlu anıt, daha Geç Dönemde de karşımıza çıkan Hellen tipi naiskoslarına benzetilebilir. Cephesinde bir niş bulunmaktadır ve burada da Ana Tanrıça Matar'ın kabartması yer almaktadır. Tanrıçanın betimi ne yazık ki pek iyi korunamamıştır ve baş kısmı seçilememektedir. Döğer Yöresi'ndeki Küçük Kapı Kaya Anıtının nişinde de Ana Tanrıça kabartması tipik Phryg Ana Tanrıça betimlerinde olduğu gibi yapılmıştır.

Büyük Kapı Kaya Anıtı ise Aslankaya Anıtının 2 km kadar Doğusunda bulunmaktadır.⁸² Büyük Kapı Kaya'nın cephesinde çatı yoktur.⁸³ Cephe duvarı dikdörtgen formlu olup burada geometrik motifler yer alır ve ortada da Tanrıçanın kabartmasının bulunduğu bir niş vardır. Ayakta duran Matar'ın polos'u seçilebilmektedir ve tanrıça betiminin her iki yanında da küçük kaideler bulunmaktadır. Tıpkı Aslankaya Anıtında olduğu gibi burada da tanrıçaya aslan figürleri eşlik etmiş olmalıydı.⁸⁴

Phryg inanç sistemine ait bir unsur da Altarlardır. Altarlara, “kaya tahtları” ya da “basamaklı altarlara” gibi değişik isimler verilmiştir.⁸⁵ Bu Phryg altarlara genel formu ön bölümdeki basamaklar ve bu basamaklarla ulaşılan arkadaki oturma bölümüdür.⁸⁶ Bir tahta benzer yapıyla oturma bölümünde tekli ya da çiftli idoller bulunmaktadır. Haspel'e göre, dini törenlerin yapıldığı kutsal günlerde bu alanlara Matar'ın heykeli konulmaktaydı⁸⁷ ve tapınının bu örneği Yunan kentlerinde de bir naiskos içerisine tanrıça heykelinin konulmasıyla benzerlik taşımaktadır.⁸⁸

⁸¹ Erdoğan, a.g.e., 343.

⁸² Akurgal, 1961, s. 110, 116.; Haspels, a.g.e., s. 87.; Sivas, 1999, s. 141. Erdoğan, a.g.e., 343.

⁸³ Roller, 2004, s. 102.

⁸⁴ y.a.g.e.; s. 102.; Haspels, a.g.e., s. 87.; Sivas, a.g.e., s. 144.

⁸⁵ “kaya tahtları” adı için bkz.: F. Işık, 1999, 7-8.; “basamaklı altarlara” adı için bkz.: Sivas, 1999, s. 188.

⁸⁶ Haspels, 1971, s. 93-96.

⁸⁷ y.a.g.e., s. 96.

⁸⁸ Erdoğan, 2003, s. 345.

Midas kenti yakınlarında, çok sayıda altar bulunmaktadır. Bunlardan İ.Ö. 7.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen Midas kenti yakınlarından bir örnek tipik Phryg altarnın ana karakterini göstermektedir (Şek. 39).⁸⁹ Bu altar çift idollüdür ve üç basamaklıdır. Alttaki basamak diğer basamaklara oranla biraz daha geniş tutulmuştur. İdollerin başlarında çizgisel biçimde betimlenen saç motifleri bulunur ve idoller üzerinde bir yazıt da dikkat çeker.⁹⁰ Phryg altarlari hayvan kurbanı gibi tapım tipinde Yunan altarlariyla elbette ki benzerlik göstermektedir⁹¹; ancak yapım yerleri ve Phryg dini inancına has özellik sergilemeleri kendilerini diğer bütün benzerlerinden ayırmaktadır.

Orta Anadolu'nun Güney bölümünde yapılan araştırmalar sonucunda, Ana tanrıça tapımı açısından ilginç sayılabilecek yeni bulgular da gün ışığına çıkmıştır.⁹² Elmalı yakınındaki Bayındır'da 1986/87 sezonunda D Tümölüsünde yapılan kazıda, İ.Ö. 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başına tarihlenen fildişi bir heykelcik bulundu (Şek. 40).⁹³ Bu tanrıça betiminde figürün bir polosü ve belden kemerli uzun bir elbisesi bulunmaktadır. Figür sağ eliyle yanındaki daha küçük boyutlu kız figürünün elinden tutmaktadır. Figürün sol omzunda da bir oğlan çocuğu bulunmaktadır. Bir ana tanrıça heykelciğı olarak düşünölen eser, Ephesos'tan "Megabyzos"(Şek. 41) adlı heykelciğı de anımsatmaktadır.⁹⁴ Bu, Batı Anadolu kenti ile Phrygia Bölgesi arasındaki ilişki açısından ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Aynı tümölüs'te yine Matar tapımı açısından önem teşkil eden bir başka heykelcik daha dikkat çekmektedir. İ.Ö. 8. yüzyıl sonu, 7. yüzyıl başına tarihlenen ve ana tanrıça betimlerinde olduğı gibi yine yüksek bir başlık yani polosla, uzun bir elbise ile betimlenmiş gümüşten imal edilmiş bir rahip heykelciğıdır bu.⁹⁵ Dua eder bir biçimde ellerini birleştiren figür (Şek. 42), Phrygiali ana tanrıça Matar kültünün bir parçası olan rahip olgusuna ait ender örnekten biridir. Heykelciğın gümüşten

⁸⁹ Roller, 2004, s. 110.; Sivas, a.g.e., s. 164.

⁹⁰ Brixhe-Lejeune, 1984, M-04.

⁹¹ Haspels, a.g.e., s. 93.; Roller, a.g.e., s. 110

⁹² Roller, a.g.e., s. 116.

⁹³ A. Testini, "Die Phrygische Plastik und Die Ursprünge des Ionischen Archaismus", *Arkeoloji ve Sanat*, 67, 1995, s. 26-35.

⁹⁴ Testini, a.g.e., s. 29-30, Abb. 1.

⁹⁵ Roller, 2004, s. 116-117.

yapılması, rahiplik statüsüne o dönemde nasıl önem verildiğinin bir göstergesi olabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEM ÖNCESİNDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

2.1. Batı Anadolu Kentlerinde Kybele'ye Ait İlk İzler

Phrygia'nın dışında, Antik Yunan toplumunda, Kybele'ye ait ilk izler, İ.Ö. 6. yüzyılın başında tanrıçaya ait heykelcikler, kutsal alanlar, adak stelleri ya da edebi belgelerle tespit edilir.¹ Yunanlılar Kybele adının dışında, tanrıça'nın Phrygia'daki adından da yola çıkarak, Meter (Μητῆρ) adını da kullanmaktaydılar ve Kybele'ye “Μητῆρ Θεων” “Tanrıların Anası” diye seslenirlerdi.² Bu kimlikle Kybele, Yunan panteonundan bir başka tanrıça “Rhea” ile özdeşleşir.³

Ana tanrıça'nın Yunanlaştırılmış asıl adı olan “Kybele” sözcüğünün neden bu kadar önem kazandığı tam olarak bilinmemektedir. Yunanlılar, tanrıçanın Phrygia'da kullanılan Kubile, Kubileya ya da Kubeleya sıfatından yola çıkarak bu ada ulaşmış olabilecekleri gibi, İ.Ö. 6. yüzyılda ilişkide bulundukları Sardes kentinin tanrıçasından da isim konusunda etkilenmiş olabilirler. Çünkü Sardes'te bir Kubaba tapımının olduğu bilinmektedir⁴ ve bu ismin de Yunancası Kybebe idi.

Kybele'ye ait ilk bulgular, küçük boyutlu kabartmalarla, Hellen uygarlığında Batı Anadolu'daki kentlerde- Smyrna, Kyme, Miletos gibi kentlerde- ya da bu kentlerin yakınlarında ortaya çıkar.⁵ Miletos kenti bu noktada önem kazanmaktadır. Kybele, tıpkı Phrygia'daki örneklerinde olduğu gibi bir naiskos içerisinde ve cepheden, ayakta dururken betimlenmiştir. İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Miletos'tan iki kabartma (Şek. 43, Şek. 44), naiskoslu tanrıça betimlerine örnek teşkil eder.⁶ Şu anda Berlin Müzesinde bulunan birkaç naiskoslu stel örneği (Şek. 45, Şek. 46) daha vardır

¹ Naumann, 1983, 110-120.; Burkert, *Griechische Religion der Archaischen und Klassischen Epoche*, Stuttgart, 1977. s. 175-180.

² Roller, 2004, s. 130.

³ Erhat, 2003, s. 261.

⁴ G. M. A. Hanfmann – M. S. Balmuth, “The Image of an Anatolian Goddess at Sardis”, *Anadolu Araştırmaları*, İÜFEÖDKK, Cilt II, Sayı 1-2, İstanbul, 1965. s. 261-269.

⁵ Naumann, a.g.e., 110-120.

⁶ y.a.g.e., 37-43.

ve bunlara benzer adak stelleri, bize aynı zamanda Arkaik Dönem Kore heykellerini de çağrıştırmaktadır.⁷ Khitonlu, Khimationlu kore heykelleriyle bir benzerlik teşkil ederler ve Kybele betimleri Hellenleşme aşamasına girer. Miletos örneklerinin diğer İon Kore heykelleriyle mukayesesi yapıldığında İ.Ö. 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenmeleri gerekmektedir.⁸

Kyme kentine ait, İ.Ö. 6. yüzyıl içerisinde tarihlenen bir naiskos içinde Kybele kabartması örneği (Şek. 47), duruş bakımından tanrıçaya ait betimlerde bir yenilik başladığını kanıtlamaktadır ve buna benzer adak stelleri Klazomenai, Miletos, Smyrna, Ephesos, Erythrai, gibi kentlerde görülmektedir.⁹ Kyme'den bu örnekte olduğu gibi tanrıça bir tahtta oturur biçimde tasvir edilmiştir ve kucağında bir aslan figürü vardır. Bu tarz betimlerde tanrıça genelde ellerini dizlerine koyar ya da kucağında bir aslan figürü bulunurdu. Yine Kyme'den bir örnekte figür naiskos içinde otururken betimlenmiştir, (Şek. 48) ancak stelin üst kısmı korunmamıştır.¹⁰

Phokaia antik kenti de Kybele Tapınımı açısından önem taşımaktadır. Arkaik Dönemde kentin Kybele kültürünü benimsediği bilinmektedir ve bu döneme ait bir Kybele adak steli (Şek. 49) dikkat çekmektedir. 1993 yılında bulunan stelin çıktığı yer kesin olarak saptanamamıştır.¹¹ Naiskos içerisinde Kybele'nin betimlendiği bu adak stelinde, diğer örneklerde olduğu gibi tanrıça bir taht üzerinde oturmaktadır. Özyiğit, bu adak stelinin biçim açısından Marsilya'da bulunan örneklerle çok benzediğini ve bir Phokaia kolonisi olan Massalia kentindeki örneklerin, Phokaia'dan götürüldüğünü ya da Phokaia örneklerinin etkisinde yapıldığını belirtir.¹² İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen, Kybele'nin oturur biçimde ve gülümseyen pozda betimlenmiş bu kabartmasından esinlenilerek, daha sonra, daha küçük boyutta yapılan bir Kybele kabartması (Şek. 50), antik dönemde Kybele Tapınımı için kullanıldığı düşünülen Phokaia'daki Liman Kutsal Alanına yerleştirilmiştir.¹³

⁷ Wolfgang Müller-Wiener, *Milet 1899-1980, Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung Kolloquium*, Tübingen, 1980. s. 86-87, taf. 9.

⁸ Roller, 2004, s. 134-135.

⁹ Naumann, 1983, s. 124-136.

¹⁰ K. Tucholt, *Die Archaische Skulpturen von Didyma*, Berlin, 1970, s. 181, taf. 84.

¹¹ Ö. Özyiğit, "1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *XVI. KST I*, 1995, s. 425-454.

¹² y.a.g.e., s. 431.

¹³ Ö. Özyiğit, "1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *XVII. KST II*, 1996, s. 1-26.

Batı Anadolu'daki Kybele adak stellerinde, Phrygia'daki örneklerinde olduğu gibi, Kybele'nin neden ayakta durur pozisyonda değil de bir tahtta oturur şekilde betimlendiği tartışma konusudur. Magnesia'daki Spylos Dağı'nın kuzeydoğu eteklerinde, Hititler tarafından İ.Ö. 13. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı düşünülen yaklaşık 10 m yüksekliğe sahip ana tanrıça kabartması¹⁴ (Şek. 51), bu konuya bir açıklık getirebilir. Arkaik Dönemde, Batı Anadolu'da bu kabartmadan haberdar olan Yunanlılar, adak stellerindeki Kybele'nin tahtta oturur pozisyonunu Spylos Dağı'ndaki örnekten esinlenerek de yapmış olabilirler.¹⁵ “*Burada Meter Spylene adı altında kültü olduğu da bilinir ve İ.Ö. 245 yılında, Magnesia – Smyrna antlaşmasında Meter Spylene'ye Magnesialılar tarafından yemin edilmektedir: τημ Μη(τερ)α την Σιπυληνην. Ayrıca, “Splyene Tanrıların Anası” şeklinde de geçmektedir. Bu durum, Meter Spylene'nin Magnesia'daki tapınımını kanıtlamakta, ana tanrıça Kybele'nin Sipylene adı altında da Magnesia'da bir kült oluşturduğunu ifade etmektedir.*”¹⁶

Ayrıca, Magnesia sikkelerinde de Kybele betimlerine rastlamak mümkündür. Bu sikkelerde Kybele iki tipte karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ İlk tipte, Kybele'ye iki adet aslan figürü eşlik eder ve tanrıçanın sol eli bir tympanion üzerinde durur, sağ elinde de bir phiale bulunur. İkinci tipte ise, Kybele bir tapınakta yine iki aslan ile birlikte betimlenir ve sağ elinde bir phiale tutar, sol eli omuzu üzerindeki bir tympanionu tutar.¹⁸

Naiskoslu adak stellerindeki örneklerde ya da Magnesia'daki sikke örneklerinde görüldüğü gibi Kybele'nin Batı Anadolu'da aslanlarla birlikte betimlenmiş olduğunu görmekteyiz ve bu durum tanrıçaya, “Potnia Theron”, yani

¹⁴ Nezih Başgelen, “Eski kartpostallarda Batı Anadolu'da Antik Kentler ve Anıtlar”, *Arkeoloji ve Sanat*, Kasım-Aralık 1996. s. 27.

¹⁵ Roller, 2004, s. 140.

¹⁶ O. Akşit, *Manisa Tarihi, Magnesia ad Sipylum*, İÜEFY, İstanbul, 1983. s. 136-137.

¹⁷ y.a.g.e., s. 135.

¹⁸ y.a.g.e., s. 135.

Hayvanların Kraliçesi, özelliğini de eklemiştir. Potnia Theron motifini Phrygia'nın ana tanrıçasında da görmek mümkündür.¹⁹

İ.Ö. 6. yüzyılın sonu ve İ.Ö. 5. yüzyılın başlarında Kybele ikonografisine daha önce de bahsedilen tympanion (ya da tympanon) girmiştir. Tympanon, Kybele tapınımlarında önemli bir yere sahiptir. Kybele adına düzenlenen dini törenlerde kullanılan bu müzik aleti yunan edebiyatındaki bilgilerden anlaşıldığı biçimiyle tanrıçanın hizmetindeki kült üyeleri tarafından kullanılmaktaydı.²⁰ Tympanon genellikle tanrıçanın sol elinde görülür. Bunun ilk örneklerinin Phokaia ve Ephesos'tan çıktığı bilinmektedir.²¹ Tanrıçanın atributları arasında klasikleşip Roma Dönemine kadar kullanılacaktır.²²

Arkaik Dönemde Batı Anadolu'da görülen Kybele figürinlerinin erken örnekleri, Naumann'ın belirttiğine göre genellikle atributsuz olarak betimlenmiştir.²³ Dolayısıyla figürin buluntularının Kybele'ye ait olup olmadıkları konusu tartışmalıdır. Klasik Döneme ait heykelciklerinin çoğu ise, iyi korunamamış parçalar halinde bulundukları için, bu figürinlerin çok azı yayınlanmıştır.²⁴

Kybele terrakotta heykelcikleri için genel olarak üç değişik tipten bahsedilmektedir: bunların birincisi tanrıçayı bir tahtta oturur gösteren betimlerdir. Bu tipte genellikle tanrıçanın kucığında bir aslan bulunmaktadır.²⁵ İkinci tipte, Kybele yine tahtta oturur şekilde betimlenir ancak, sol elinde tympanon, sağ elinde ise Phiale taşır şekilde gösterilir ve bunların içinde de tanrıçaya bir aslan figürünün eşlik ettiği görülebilir.²⁶ Son tipte ise, Kybele elinde bir tympanon ya da phiale tutarken ayakta betimlenmektedir.

¹⁹ Naumann, 1983, s. 101-110.

²⁰ Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, VII A 2, s. 1750.

²¹ Naumann, 1983, s. 136.

²² Roller, 2004, s. 143.

²³ Naumann, a.g.e., s. 234.

²⁴ F. Çevirici, "Kültler açısından Daskyleion Terrakottaları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir 1998. s. 50.

²⁵ D. M. Robinson, Excavation at Olynthus, IV, Baltimore, 1931, Pl. 36, no. 355-56.

²⁶ Naumann, a.g.e., s. 270.

Betimlerinde, tanrıçanın giysisi khitondur ve başındaki polos önem taşımaktadır, ancak bazen polos yerine başında bir stephane ile betimlenen Kybele heykelciklerine de rastlanılabilir.²⁷ Başında alçak bir polos ve elinde tympanonu ile Klasik Döneme tarihlenen Daskyleion'dan bir Kybele heykelciği (Şek. 52) dönemin tipik figürinlerine bir örnek teşkil eder.²⁸ Heykelciğin alt kısmının korunamamış olmasından ötürü, Kybele'nin ayakta mı yoksa oturur pozisyonda mı betimlendiği bilinmemektedir. Figürün sağ eli de korunamamış olduğundan heykelcikte başka bir atribut olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

Pergamon (Şek. 53)²⁹ ve Troia kentlerinden çok sayıda figürin parçalarının ve kalıplarının keşfi, yerel terracotta heykelciklerinin üretimine işaret etmektedir ve Ionia ve Aiolia'daki diğer kentlerde de bu tip heykelciklere rastlansa da bu buluntuların çoğunun buluntu yeri belli değildir.³⁰

Batı Anadolu'da tıpkı Phrygia'da olduğu gibi ana tanrıça için düzenlenmiş açık hava kutsal alanı olgusu mevcuttur. Kybele kültü açısından önem teşkil eden bu kutsal alanlardan biri, Phokaia kentinin ve oradaki modern yerleşimin doğusunda kalan Değirmenli Tepe Kaya Kutsal Alanı'dır (Şek. 54).³¹ Kutsal alan, değişik boyuttaki doğal kaya kütlesi, tapınım bölgeleri, merdivenleriyle buradaki tepenin büyük bir kısmını kaplamaktadır. Kaya kütleleri üzerinde nişler bulunmaktadır ve bunlar genellikle dörtgen formdadır ve üçgen çatılı naiskos formuna sahip örnekler de bulunmaktadır.³² Bazı nişler içerisinde kabartmalar da bulunmaktadır. Kaya kabartmalarının büyük bir kısmı Kybele'ye aittir ve niş içindeki tanrıça kabartmalarının bazıları oturur pozisyonda, bazıları ise ayakta betimlenmiştir.³³ Ayakta betimlenen kabartmalar İ.Ö. 4. yüzyıla, diğerleri ise Arkaik Döneme tarihlenmektedir. Ayrıca Naumann'ın tympanonlu Kybele kabartması olarak verdiği

²⁷ D. B. Thompson, "Troy, The Terracotta Figürines of The Hellenistic Period", *Supplementary Monograph III*, Princeton, 1963, s. 78.

²⁸ Çevirici, a.g.e., s. 51.

²⁹ Gioia De Luca, "Das Asklepieion", *Altartümer von Pergamon XI4*, Berlin, 1984s. 97, taf. 37.

³⁰ Naumann, 1983, s. 269.

³¹ Ö. Özyiğit, "The City Walls of Phokaia", *REA* 96, 1994, 1-2, s. 72-109.

³² Erdoğan, 2003, s. 121.

³³ Y.a.g.e., s. 154.

örnek buradaki kutsal alana aittir.³⁴ Kybele tapınımlında kullanılan bu kutsal alan, Arkaik Dönem içerisinde kullanılmaya başlanır ancak, Roma Dönemi içlerine kadar da kullanılmaya devam eder.

Phokaia kentinin kutsal alanındaki kaya nişleri, İ.Ö. 4. yüzyılda ve takip eden Dönemlerde Erythrai ve Ephesos gibi İon kentlerindeki kutsal alanlarda da görülmektedir.³⁵ Batı Anadolu'daki diğer örnekleriyle karşılaştırıldığında Phokaia kentindeki Kybele kutsal alanı en eski örnektir.³⁶

Batı Anadolu'da, İ.Ö. 6. yüzyılda başlayan Kybele tapınımlı, Hellenistik Döneme girildiğinde iyice benimsenmiştir. Ancak, Kybele inancı bu Yunan kentlerinde, panteon içindeki diğer tanrılara nazaran daima ikinci planda kalmıştır. Bu bakımdan Phrygia bölgesinin ana tanrıça kültü anlayışından farklılık göstermektedir. Yunan kentlerinde tanrıça betimlerine Arkaik ve Klasik Dönemlerde yenilik getirilmiştir, bununla birlikte kentten uzakta kalan, kırsal kesime ait kutsal alan geleneği devam etmiştir. Doğal kaya alanlarının da tanrıçanın tapımında önemini devam ettirdiğini de görmekteyiz.

³⁴ Naumann, a.g.e., s. 136, kat. no. 64.

³⁵ F. Graf, *Nordionische Kulte, Religionsgeschichtliche und Epigraphische Untersuchungen zu Der Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai, und Phokaia*, Rome 1985. s. 419.

³⁶ Roller, 2004, 145.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEMDE BATI ANADOLU'DA KYBELE TAPINIMI

3.1. İonia ve Aiolia Bölgeleri

*“İonia Bölgesi, günümüzde İzmir ve Aydın illerinin Ege Denizi kıyısındaki tüm batı kesimi ile Yunanistan’ın Sakız ve Sisam adalarını kapsıyordu.”*¹ İonia’da, yaklaşık, İ.Ö. 800’den önce, on iki büyük İon kenti Panionion Birliğini kurar ve kıyı şeridini aralarında paylaşırlar.²

Aiolia ise, İzmir’in kuzey kesimi ile Yunanistan’ın Midilli adasını kapsamaktadır.³ Bu Bölgedeki kentlerden Smyrna, İ.Ö. 7. yüzyılın başlarından önceki bir tarihte İonia’ya dahil edilir.⁴ Panionion Birliğine bağlı diğer kentler Miletos, Ephesos, Teos, Phokaia, Myus, Kolophon, Klazomenai, Samos, Priene, Lebedos, Erythrai ve Khios’tur.

Bu bölgelerde Tanrıça Meter’e (Kybele’ye) ait ilk adak stelleri Kyme, Smyrna ve Miletos kentlerinden çıkmıştı. İ.Ö. 6. yüzyılın başlarında da Phokaia kentinde Kybele adına bir açık hava kutsal alanı oluşturulmuştu. Özellikle Phokaia kenti, Kybele tapınımı açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Değirmenli Tepe Kaya Kutsal alanı (Şek. 55, Şek. 56, Şek. 57) Hellenistik Dönem içlerinde de kullanılmaya devam eder. Kutsal alanın 8. Bölgesi, 5. tapınım alanı kazıları sırasında terracotta kadın heykelcikleri (Şek. 58) bulunmuştur ve Arkaik Döneme ait bir heykelcik dışında tamamı Hellenistik Döneme aittir.⁵

Bu kentteki bir diğer kutsal alan ise çok büyük bir olasılıkla Kybele tapını için yapılmış olan Liman Kutsal Alanı’dır (Şek. 59 ve Şek. 60). Kutsal alandaki

¹ V. Sevin, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara, 2001. s. 81

² G. E. Bean, *Eskiçağda Ege Bölgesi*, (çev. İnci Delemen), Arion,, İstanbul, 1997, s. 4.

³ Sevin, a.g.e., s. 73.

⁴ y.a.g.e., s. 79.

⁵ Erdoğan, 2003, s. 98-99.

nişler, buranın bir açık hava tapınağı olarak kullanıldığını göstermektedir.⁶ Arkaik Dönemde ilk kez tapımı başlanan alan büyük bir olasılıkla Hellenistik Dönemde de kullanılmış olmalıdır. Liman Kutsal Alanı denizin hemen yanında yer almaktadır ve bu alanın hemen arka tarafında da Athena tapınak alanı bulunmaktadır. 1993 yılında yapılan kazı çalışmalarında kutsal alanın hangi tanrıya yahut tanrıçaya ait olduğunu ispat edebilecek bir kanıt rastlanılmamıştır.⁷ Ancak, Phokaia kentindeki diğer açık hava kutsal alanlarıyla karşılaştırıldığında buranın da Kybele tapımı için kullanılmış olması gerekmektedir.

Bununla birlikte, Aytekin Erdoğan, Liman Kutsal Alanı'nın deniz kenarında yer almasından yola çıkarak, Phokaia'daki denizle ilişkili olan Poseidon, Zeus, Leukothea ve Dioskurlar kültlerinden birinin ya da birkaçının bu kutsal alanda tapınım görmüş olabileceğini ifade eder.⁸ Kybele kültürünün denizle bağlantısı ise Kyzikos'tan bir adak steli (Şek. 61) sayesinde belirlenir. İ.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen bu stelde, Kybele'ye “Μητρι Πατρωια” yani “ataların anası” olarak seslenilir.⁹ Adak steli, alttaki yazıta göre Soterides adındaki bir şahıs tarafından adanmıştır. Soterides, tanrıçadan bir deniz savaşında esir düşen arkadaşını kurtarmasını istemektedir. Bundan yola çıkılarak, Kybele'nin denizle ilgili bir durumda külte mensup insanların yardım isteyebileceği bir tanrıça olduğu düşünülebilir. Ancak, Erdoğan'a göre Kyzikos'tan sadece tek bir örnekle tanrıça'nın denizle ilişkili olduğu saptanmıştır ve *“Yalnızca tek bir örnekle genelleme yapmak, bundan yola çıkarak Liman Kaya Kutsal Alanı'nın Kybele tapımı için yapıldığını söylemek de bir olasılık olarak görülebilir,”*¹⁰ diyerek konuyla ilgili şüphelerini ifade eder.

Ancak, üzerinde tartışılması gereken bir konu daha vardır ki, o da Orta Anadolu'daki Phrygia Bölgesinde Tanrıça Matar tapımında su kaynaklarının ne kadar önemli olduğu olgusudur. Bu durum, Roma dönemi içlerine kadar devam etmektedir. İtalya'daki Roma kenti çevresinde tanrıça ile ilgili kutsal günlerde tanrıçanın heykeli,

⁶ Özyiğit, 1995, s. 427.

⁷ Erdoğan, 2003, s. 176.

⁸ y.a.g.e., s. 176.

⁹ E. Schwertheim, “Dankmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien”, In *Studien zur religion und Kulter Kleinesiens*, Leiden, 1978, s. 820.

¹⁰ Erdoğan, 2003, s. 176.

yakınlardaki bir su kaynağına götürülerek yıkanır. Orta Anadolu'da Midas kenti yakınlardaki Matar'a adanmış bir açık hava kutsal alanı da konuyla ilgili paralellik teşkil etmektedir.¹¹ Su, saflığın ve temizliğin simgesi olarak antik dönemde ana tanrıça kültüründe önemli bir unsurdur. Phrygia Bölgesinin denize kıyısı yoktur; ancak denize kıyısı olan Batı Anadolu kentlerinde deniz kenarları da Kybele için pekala bir kutsallık teşkil edebilir ve dolayısıyla, Phokaia kentindeki Liman Kutsal Alanı da Poseidon, Zeus, Leukothea ve Dioskur gibi kültlerden daha büyük bir ihtimalle, Phokaia kazılarını halen yürütmekte olan Prof. Dr. Ömer Özyiğit'in de ifade ettiği gibi, "Kybele tapımı" için kullanılmıştı diyebiliriz.

Kentin Doğu sınırındaki kutsal alanlardan biri, Altınmağarası Tepesi Kutsal Alanıdır¹² ve burası da kayaya oyulmuş tapınım alanları ve nişleri bakımından Değirmenli tepe kaya kutsal alanı ve Ephesos kentindeki bir kutsal alan ile benzerlik gösterir. Diğer adak stelleri ve kabartma örneklerinin Hellenistik Dönem içlerine tarihlendirildiği bilinmektedir.¹³ Benzer örneklerden yola çıkılarak, bu kutsal alanın da Kybele kültü için, Hellenistik Dönemde kullanıldığı görülmektedir.

Değirmenli Tepe, Liman Kutsal Alanı ve Altınmağarası Tepesi Kutsal Alanları dışında yine Phokaia antik kentinde Kybele tapımı için kullanılmış açık hava tapınakları, kentin hemen önündeki İncir ve Orak Adalarında. İncir adasındaki kutsal alanda (Şek. 62 ve Şek. 63) kayaya oyulmuş nişler Kybele kültüne ait tapım yerleri ile benzerlik gösterir ve buradan ele geçirilen bir kabartma da bu alanın Kybele tapımında kullanıldığını desteklemektedir.¹⁴

Kazılar sırasında Hellenistik, Roma ve Geç Roma Dönemlerinden seramiklerin de desteklediği üzere kutsal alan Arkaik Dönemi içlerinden Geç Roma Dönemine kadar kullanım görmüştür.¹⁵

¹¹ Özkaya, 1996, s. 97-107.

¹² Özyiğit, 1994, s. 80-85.

¹³ Naumann, 1983, t. 33, 34, 38.

¹⁴ Ö. Özyiğit, "1996 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", XIX. KST I, 1998, 765-770.

¹⁵ y.a.g.e., s. 766.; Erdoğan, 2003, s. 317.

İncir Adası gibi, Orak Adası da tanrıçanın kent içerisindeki kült mekanlarından birisidir. Kutsal alandan ele geçirilen seramikler, buranın da Klasik Dönem ve Geç Roma Dönemleri arasında kullanıldığına işaret etmektedir.¹⁶

İonia Bölgesinde Kybele tapımı ile ilişkili bir diğer kutsal alan da Ephesos'ta Panayır Dağı'nın kuzey yamacındaki kaya kutsal alanıdır.¹⁷ Buradaki, nişler, adak stelleri ve yazıtlar, alanın Kybele kültü için kullanıldığını göstermektedir.¹⁸ Ancak bu kutsal alanda Kybele'nin yanında Zeus, Hermes ve Apollon'un da tapınım gördüğü bilinmektedir.¹⁹ Naumann, bu kutsal alanın, nişler, adak kabartmaları, ve yazıtlar ışığında Geç Klasik Dönemde kullanılmaya başladığını belirtir.²⁰ Kutsal alandan bazı adak stelleri ele geçirilmiştir. Bu stellerden birinde (Şek. 64) tanrıça elindeki tympanonu ile betimlenmiş olup her iki yanında da kimliği kesin olarak saptanamamış genç ve yaşlı erkek figürleri bulunmaktadır. Yaşlı figürün Zeus olduğu tahmin edilmektedir.²¹

Erythrai antik kenti içerisinde, Ephesos'taki kaya kutsal alanı ile benzerlik gösteren ve olasılıkla Kybele tapımında kullanılmış olan, üç farklı bölgede kaya kutsal alanları bulunmaktadır. Ancak, Erythrai kentindeki bu kutsal alanlar hakkında diğer kentlere oranla çok az sayıda çalışma olduğundan elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır.²² Bunlardan birisi kentin kuzey surlarının yakınlarındadır ve alan kayaya oyulmuş bir açık hava tapınağı tarzındadır. Bir diğer kutsal alan Akropolisin çeşitli bölgelerinde dağınık biçimde durmaktadır.

Kentin Doğusundaki surların yakınlarında bulunan kutsal alan niş bakımından kent içindeki diğer iki alandan sayıca üstünlük göstermektedir. Bu açık hava tapınaklarının hangi tanrı ya da tanrıların kültü için kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir; ancak Erythrai kentinde Kybele kültünün varlığı kesindir ve bu

¹⁶ Özyiğit, y.a.g.e., s. 768.

¹⁷ Naumann, 1983, s. 214-216, taf. 32.; Vermaseren, 1977, s. 27.

¹⁸ Niş ve adak stelleri için Bkz.: Naumann, a.g.e., t. 33, 34 ve 38.

¹⁹ E. Heinzel, "Der Kybelekult und die Dreigötterreliefs aus Ephesos", *Festschrift für Dieter Knibbezum 65, Sonderschriften Band 32*, Wien, 1999, s. 35-42, Abb. 1-7; Naumann, a.g.e., s.216.

²⁰ Naumann, a.g.e., s. 216.

²¹ Roller, 2004, s. 198-199, res. 53.

²² Graf, 1985, s. 316-336.

kutsal alanlar Batı Anadolu’da yukarıda bahsedilen Phokaia ve Ephesos kentlerindeki ve Orta Anadolu’da Phryg kentlerindeki örneklerle paralellik gösterdiğinden buranın da Kybele tapımında kullanıldığını söyleyebiliriz.

Panionion birliğine bağlı kentlerden biri olan Priene’de, kutsal alan, akropolise çıkan yolun üzerindeki ana kaya kütesinin şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur.²³ Bu kutsal alan yer aldığı coğrafi konumu, ana kayanın oyulmasıyla düzleştirilmiş tapınım alanları ve yine kaya yüzeylerinin şekillendirilmesiyle meydana getirilen nişleri nedeniyle, diğer kutsal alanlara nazaran gösterişsiz bir görünüm arz etmesine rağmen²⁴ Ana Tanrıça Kybele tapımında kullanılmış olması gerekmektedir.

İonia Bölgesinde kent yerleşiminden uzak, kırsal kesimde yer alan kutsal alanlara bir örnek ise Metropolis kentinin yakınlarındaki Gallesion dağı üzerinde bulunan ve Özbey-Arapkahve yolunun yaklaşık 4 km uzağındaki Meter Gallesia Kutsal alanıdır.²⁵ kutsal alan bir mağara oluşumu olmasından ötürü İonia Bölgesindeki diğer tapınım alanlarından farklı bir özelliğe sahiptir. Meter Gallesia Kutsal Alanı, İ.Ö. 4. yüzyılda tapınım alanı olarak kullanılmaya başlanır ve Geç Dönemlere kadar da işlevini korur.²⁶

Aiolia Bölgesi’ndeki Aigai kentinde de tanrıça tapımına ait izler görülmektedir. Bu kentteki kutsal alanlar yine diğer kentlerde olduğu gibi, kentin dışında, nekropolis ile kent arasında kalan bölgededir. Kutsal alanda, kayanın düzleştirilmesi ile meydana getirilen tapım yerleri ve az sayıda niş bulunmaktadır.²⁷

İonia Bölgesindeki Kybele tapım alanlarından anlaşılabileceği kadarıyla, bu Bölge, Kybele kültürünün diğer Yunan tanrıalarının yanında öneme sahip olduğunu göstermektedir. İonia’da tanrıça’ya değişik adlarla seslenilmiştir. Tanrıça’nın

²³ Işık, 1999, s. 5 ve r. 11.

²⁴ Roller, 2004; s. 201.

²⁵ R. Meriç, **Metropolis in Ionien**, Königstein 1982. s. 38-40.

²⁶ Roller, a.g.e., s. 200.

²⁷ Erdoğan, 2003, s. 370-371.

Smyrna'daki adları, Meter Smyrnaïke²⁸ ve Meter Spylene'dir. Ayrıca, Smyrna kentinin ana bölümünde, tanrıçanın tapınağı (metroon) bulunmaktaydı.²⁹ Magnesia Bölgesinde de tanrıça "Meter Spylene" adı altında tapım görmekteydi. Bu durumu kanıtlayan bir belge, İ.Ö. 245 yılında, Magnesia-Smyrna antlaşmasıdır ve antlaşmada "Meter Spylene" adı geçmektedir.³⁰ Yukarıda bahsi edilen Metropolis yakınındaki Gallesion Dağı'ndaki kutsal alanı çevresinde de "Meter Gallesia" olarak bilinmekteydi. Ephesos kentinde ise Meter Patroie (Ataların Anası) olarak anılmaktaydı.³¹ Fark edileceği gibi ana tanrıça'nın adı, Phrygia'daki Matar biçimini korumakta ve "Meter" olarak kullanılmaktaydı.

3.2. Mysia Bölgesi

Batı Anadolu'da Mysia Bölgesi kentlerinden Pergamon, Kybele tapımının en yoğun olduğu kentlerden biridir. Pergamon'da tanrıça tapımına ayrılmış iki kutsal alan söz konusudur: Kapıkaya kutsal alanı ve Mamurtkale tapınım alanı.

Kapıkaya Kutsal Alanı, Pergamon'a yaklaşık 6 km uzaklıkta kuzey-batı yönünde bulunmaktadır.³² Kutsal alan, günümüzde çok sayıda çamla kaplı yüksek bir tepede (Şek. 65) yer almaktadır.³³ Büyük boyutlu iki kaya kütesinin ve onların önündeki düzleştirilmiş kısmın bulunduğu kutsal alan, kapalı mekan (Şek. 66) ile teraslı bölge olmak üzere (Şek. 67) iki ana tapım alanından oluşmaktadır. Teraslı kısımda nişler bulunmaktadır ve ortadaki niş diğerlerine oranla daha büyük yapılmıştır. Nişin büyük boyutlu yapılması akla tanrıça Kybele'nin tasvirinin burada bulunduğunu akla getirmektedir.

²⁸ y.a.g.e., s. 197.

²⁹ Roller, a.g.e., s. 200.

³⁰ Akşit, 1983, s. 136-137.

³¹ Roller, a.g.e., s. 197.

³² Naumann, 1983, s. 248.

³³ Klaus Nohlen und Wolfgang Radt, "Kapıkaya, Ein Felsheiligtum Bei Pergamon", *Altartümer von Pergamon XII*, Berlin, 1978, taf. 1.

İkinci tapınım alanının duvarlarında da nişler (Şek. 68) bulunmaktadır.³⁴ Ayrıca kutsal alanın çevresinde yine doğal kayanın oyulmasıyla meydana getirilen basamaklar (Şek. 69) bulunmaktadır.³⁵

Kapıkaya Kutsal Alanı'ndan ana tanrıça Kybele'yi betimleyen çok sayıda terrakotta heykelcik (Şek. 70 ve Şek. 71) ele geçmiştir.³⁶ Bu heykelciklerin tümü Hellenistik Döneme tarihlenmektedirler.

Kapıkaya Kutsal alanı, İ.Ö. 3. yüzyılda Kybele kültü için kullanılmaya başlanmış olup 1. yüzyıla kadar tapım devam etmiştir.³⁷ Daha sonra bu kutsal alan Mithras kültüne ayrılmıştır.

Pergamon'daki bir diğer kutsal alan ise Mamurtkale adındaki bölgedir.³⁸ Mamurtkale (Şek. 72), Pergamon kentinin 30 km Güneybatısında ve Yunt Dağı'nın yüksek bir kısmında bulunmaktadır.³⁹ Bu kutsal alan Yunt Dağı'nın 1000 m. kadar yüksek bir noktasında olduğundan dolayı ulaşılması zor bir bölgedir.

Burada, İ.Ö. 3. yüzyıla ait bir tapınağın ve bir sunağın olduğu bilinmektedir ve Pergamon kralı Philetairos, bu sunak ve tapınağın etrafını bir duvarla çevirmiş ve bir kutsal alan meydana getirmiştir.⁴⁰ Tapınağın arşitravında, “Φιλεταιροσ Ατταγου Μητρι Θεων”, “Attalos'un oğlu Philetairos (bunu) Tanrıların Anası'na (adadı), ibaresi bulunmaktadır.⁴¹

Kutsal alanda çok sayıda terrakotta heykelcik bulunmuştur. Bunlardan bazılarında tanrıça tahtında otururken betimlenir (Şek. 73); bazılarında elinde bir Tympanon bulunmaktadır (Şek. 74).⁴² Heykelcikler arasında aslan figürinleri (Şek.

³⁴ y.a.g.e., s. 69-76, taf. 6.

³⁵ y.a.g.e., s. 69-76, taf. 9.

³⁶ Y.a.g.e., taf. 25-27.

³⁷ Naumann, 1983, s. 248.

³⁸ W. Radt, *Pergamon, Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung eine Untiken Metropole*, Köln, 1988, s. 272-274.

³⁹ Y.a.g.e., s. 248.; Roller, 2004, s. 206.

⁴⁰ Vermaseren, 1977, 26. Pl. 12.; Roller, 2004, s. 206.

⁴¹ Roller, a.g.e., s. 206.

⁴² Nohlen-Radt, 1978, taf. 35-37.

75) de dikkat çekmektedir. Aslında Pergamon kentinin her kesiminde Kybele betimlerinin olduğu taş ve terrakotta heykelcikler bulunmuştur ve bunlardan bir tanesinin başında kule biçimli bir taç (Şek. 76a) bulunmaktadır. Daha sonra Roma Dönemi tiplerinde de bu taç yaygınlaşacaktır.⁴³ Başlığı irice betimlenen bir heykelcik de (Şek.76b) yine Hellenistik Döneme tarihlenmektedir.⁴⁴

Pergamon'daki kent kazıları sırasında ortaya çıkartılan, yukarı kente açılan ana kapının yanında bulunan bir sıra temel bulunmaktaydı ve bu alanda İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen insan boyunda bir Kybele heykeli (Şek. 77) bulunmuştur.⁴⁵

Mysia Bölgesi'ndeki kentlerden Kyzikos'ta da tanrıçanın tapınım gördüğü bilinmektedir. Kyzikos'ta tanrıça, Meter Dindymene olarak bilinmekteydi. Yazıtlı adak stelleri ise tanrıçanın bu kentteki önemini vurgulamaktadır. Kurban sunma sahnelerinin betimlendiği bu stellerden birinde, Kybele için bir kurban töreni sırasında tanrıçayı tahtında otururken betimlenmiş olduğunu görmekteyiz.⁴⁶ Bu adak steli (Şek. 78), İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir.

Mysia Bölgesi'ndeki Daskyleion kentinde Hellenistik Döneme ait heykelciklerin varlığı ile kentte Kybele kültürünün bu dönemde devam ettiği bilinmektedir. Bu heykelcik örnekleri, Pergamon, Troia gibi kentlerdeki diğer terrakotta figürinleri ile benzerlik taşımaktadırlar. Bu örneklerden birinde (Şek. 79) tanrıçanın yüksek bir başlığı bulunmaktadır ve sol elinde Tympanon tutarken betimlenmiştir.⁴⁷ Bu başlığın aynısını yine Hellenistik Döneme tarihlenen bir başka örnekte de görmekteyiz (Şek. 80).⁴⁸ Tanrıçaya eşlik eden aslan betimleri de Daskyleion terrakottalarında karşımıza çıkmaktadır. Sola doğru uzanmış bir aslan figürini (Şek. 81)⁴⁹, kırık olarak ele geçmiştir; eserin arkası düz bırakılmış olup, aslan büyük ihtimalle tanrıçanın kucağında otururken betimlenmiş olmalıdır.

⁴³ Roller, a.g.e., s. 204-205.

⁴⁴ W. Radt, "Pergamon, Vorbericht Über Die Kampagne", Türk Arkeoloji Dergisi XXIV-1, Ankara, 1977, s. 162, abb. 10.

⁴⁵ Naumann, a.g.e., no 554, levha 41; y.a.g.e., s. 205.

⁴⁶ Naumann, 1983, no 581, levha 44.; Roller, 2004, s. 202-203.

⁴⁷ Çevirici, 1998; s. 54-55, levha 2.

⁴⁸ y.a.g.e., s. 54-55, levha 2.

⁴⁹ y.a.g.e., levha 3.

3.3. Troas, Karia ve Lydia Bölgeleri

Kybele, Troas Bölgesinde İda Dağı'nın tanrıçası Meter İdaia olarak tapınım görmekteydi. Kybele'nin buradaki bir diğer unvanı da, “Μητηρ Φρυγία”, Meter Phrygia'dır. Dolayısıyla, Troialılar Kybele'nin Phryg kökenlerinin de farkındaydılar.⁵⁰ Troia kentinde, C. Blegen'in ilk olarak tespit ettiği ve Hellenistik Döneme tarihlenen iki açık hava kutsal alanında, Kybele'nin izlerini bulmak mümkündür.⁵¹ Bu kutsal alanlardan çok sayıda Kybele terrakottaları ele geçmiştir. Kybele Attis kültü ile de ilgili heykelcikler bulunmaktadır. Attis heykelciklerinin genellikle mermerden yapıldığı bilinmektedir.

İ.Ö. 3. yüzyılın başına tarihlenen birkaç Kybele heykelciği (Şekil 82, Şek. 83 ve Şek. 84) tanrıçanın bu döneme ait Troia'dan betimlerini sergilemektedir.⁵²

Karia Bölgesi'nde Halikarnassos kentinde, Meter'in bireysel kültlerdeki önemini İ.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıt işaret etmektedir.⁵³ Bu yazıtta göre, bir Apollon bilicisi Poseidonios adındaki bir şahısa bir aile kültü kurmasını söylemiş. Anne ve babası, karısı ve kendisi için de kurban sunması gerekiyormuş. Bu kültün saygı görmesi gereken tanrıları arasında, Tanrıların anası yani Kybele de geçiyordu.⁵⁴ Ancak Zeus ve Apollon'a birer koç kurban edilirken, Kybele'ye ise bir keçi kurban ediliyordu. Bu yazıttan yola çıkarak, Kybele'nin bireysel kültlerde bir öneminin olduğunu, bununla beraber Yunan panteonundaki diğer tanrıların arkasında yer aldığını düşünebiliriz.

Karia Bölgesindeki önemli kutsal alanlardan biri Labraunda açık hava kutsal alanıdır. Bu kutsal alan, Zeus tapınağının yaklaşık 70 metre Kuzeydoğusunda,

⁵⁰ Roller, 2004, s. 197.

⁵¹ C. B. Rose, “The 1992 Post-Bronze Age Excavations at Troia”, *Studia Troica* 3, 1993, s. 98-104

⁵² Thompson, 1963, s. 77-78, nos. 16, 19-25, 44.

⁵³ Roller, 2004, s. 201.

⁵⁴ y.a.g.e., s. 201.

Labraunda kentinin üst bölümünde yer almaktadır.⁵⁵ Labraunda kutsal alanı, Ana Tanrıça için tapınımın gerçekleştirildiği bir kaya kutsal alanıdır.⁵⁶

Batı Anadolu'nun diğer bölgelerindeki örneklerde olduğu gibi bu kutsal alan da, doğal kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuş, nişleri ve basamakları bulunan tipik bir Kybele kutsal alanı idi.

Kybele'nin Karia Bölgesinde kültürünün bulunduğu diğer bir kent ise, Sparza antik kentidir. Bu kentte, tanrıça, Meter Sparzene olarak bilinmektedir.⁵⁷

Lydia Bölgesi'nde Kybele kültürünün diğer bölgelerdeki gibi izlerine rastlamak mümkündür. Bu Bölge kentlerinden Satala (Adala) antik kentinde Hades, Hekate, Theion ve Zeus gibi tanrıların kültürleri arasında Kybele de yer almaktadır. Bu kentten ele geçirilen bir Kybele heykelinde (Şek. 85), tanrıça kendisine eşlik eden iki aslanla oturur pozisyonda betimlenmiştir. Üzerinde bir Khiton ve himation bulunmaktadır 1.03 m. yüksekliğindeki Heykel, mermerden yapılmış olup, Hellenistik Döneme tarihlenmektedir.⁵⁸

Lydia'nın Philadelphia kentinden, İ.Ö. 2. yüzyıla ait bir belgeye göre, Dionysios adlı bir şahıs tarafından bir aile kültürü kurulmuştur.⁵⁹ Halikarnassos kentinde de bireysel bir Kybele kültürünün varlığını bilmekteyiz. Bu kültürte ise Zeus, Hestia ve kurtarıcı tanrılar için sunaklar yapılmaktadır. Kültürün mensubu olanlar, Angdistis'in, yani ana tanrıçanın himayesinde oluyordu. Bu kültürün farklı yanı, ana tanrıçanın Phrygia'daki özel adlarından biriyle, Angdistis ile seslenmeleridir.⁶⁰

⁵⁵ B. Söğüt, C. Şimşek, A. Balıran, "Labraunda Açık Hava Kült Alanı", TUBA-AR 5, 2002, s. 143-163.

⁵⁶ y.a.g.e., s. 145-146.

⁵⁷ Roller, 2004, s. 197.

⁵⁸ F. Çevirici, "Kültürler açısından Daskyleion Terrakotaları", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 1998. s. 21. ; Naumann, 1983, 251-253.

⁵⁹ Roller, a.g.e., s. 193-195.

⁶⁰ Y.a.g.e., s. 193-195.

Lydia'daki Sardes kentinde, Arkaik Dönemde bir Kubaba kültü bulunmaktaydı.⁶¹ Hellenistik Çağda kentte Kybele tapınının olduğuna dair kanıtlara rastlanır. Kentten ele geçirilen bir adak steli (Şek. 86), İ.Ö. 4. yüzyıl içlerine tarihlenir. Bu stelde, Kybele kolları arasında bir aslan tutar biçimde betimlenmiştir ve hemen yanında Artemis durmaktadır.⁶² Kybele kabartması Artemis betimine göre biraz daha ufak boyutlu yapılmıştır. Bu durum, yine tanrıçanın panteon içindeki diğer tanrıçalara göre ikinci planda kaldığını göstermektedir. Batı Anadolu'nun her bölgesinde Kybele'nin konuşlandırıldığı statü aynıdır. Ancak, Phrygia'nın Matar'ı tek ve en önemli kutsal varlık konumundaydı. Hellenleşen Kybele tapımı ile Phrygia'daki Matar tapımı arasındaki en önemli ayrımlardan biri budur.

3.4. Hellenistik Dönem Kybele-Attis Kültü

Kybele ile Attis kültürünün ya da mitosunun Orta Anadolu'daki Phrygia Bölgesinden çıktığına dair bir görüş olsa da buna ilişkin şu zamana kadar bir kanıt bulunamamıştır. Kybele-Attis ile ilgili farklı mitoslar bulunmaktadır. Bu mitosların genel mahiyeti, Kybele ile Attis arasındaki aşk ilişkisi ve Attis'in sonunda kendini hadım edişidir.

Bu mitoslardan birine göre, Kybele çoban Attis'i, görür görmez aşık olur ve ondan hamile kalır. Bu durumdan haberdar olan Kybele'nin ailesi, Attis'i öldürür. Kybele üzüntüsünden delirir ve sonunda hem Kybele hem de Attis tanrısallaşır.

En yaygın olarak bilinen mitosa göre, Kybele, Attis'i çok sevmektedir; ancak Attis bir kral kızıyla evlenir ya da zorla evlendirilir. Üçüncü kişinin ortaya çıkması ile Attis Kybele'ye haksızlık ettiğini düşünerek kendini hadım eder ve kan kaybından ölür. Bu noktadan sonra devreye Zeus girer. Kybele Zeus'tan Attis'in bedeninin bozulmamasını ister. Zeus, Kybele'nin isteğini geri çevirmez ve Attis'in saçları büyümeye, küçük parmağı oynamaya devam eder. Kybele (mitoslarda Angdistis ya

⁶¹ Hanfmann-Balmuth, 1965, s. 261-269.

⁶² Hanfmann, 1983, r. 1.

da Agdistis olarak da geçer) Attis'in anısına hadım rahiplerden oluşan bir heyet kurar.⁶³

Kybele ile Attis mitoslarında kaynak Phrygia'ya dayandırılır. Mitoslarda Pessinus kentinin adı geçmektedir ve Attis'in evlenmek zorunda kaldığı kızın babası da Kral Midas'tır. Hadım ediliş ile ilgili antik kaynaklarda farklı yorumlar mevcuttur ve bunlar da genellikle Yunan olmayan Doğu uluslarının (Phrygialıların) çarpık kültüründen bahsetmektedirler.⁶⁴

Burkert, Ana Tanrıça tapımının külte bağlı gezgin rahipler tarafından başlatıldığını bildirmektedir.⁶⁵ *"Tanrıça için adak yerleri yapımının Batı Anadolu'daki Kyzikos'tan, İtalya'daki Locri'ye dek yayılması onların işidir"* der.⁶⁶

Burkert, mitoslarla ilgili birtakım analizlerde de bulunmaktadır. Attis'in çam ağacı altında öldüğü söylenmektedir ve bu ağaç dallarına bezler asılı bir şekilde tapınağa getirilir. Bezlerin Attis'in kanamasını durdurmak için Kybele'nin kullandığı sargılar olduğu söylenir ve tanrıça da Attis'i bir ağacı sarmalayan çiçekler gibi bahar çiçekleriyle donatır. Ağaç, Attis'i ayartıp ihanete zorlayan periyi temsil eder aynı zamanda. Bu sebepten ötürü, tanrıçanın gazabını temsilen kesilir ve öldürülür.⁶⁷

Baharın geldiği günlerde, Kybele-Attis kültü çerçevesinde dini törenler düzenlenirdi. Bu törenlerin Orta Doğu'daki öncüllerinden hareketle geliştiği düşünülmektedir.

Hellenistik dönemde Attis, çeşitli Yunan eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Tanrının terrakotta heykelcikleri, Batı Anadolu'daki kentlerde çok sayıda ele geçer. Plastik sanat açısından Attis adına yapılmış en güzel örneklerden biri Pergamon'da, İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen mermerden yapılmış Attis heykelidir (Şek. 87).⁶⁸ Herhangi

⁶³ Erhat, 2003, s. 15.

⁶⁴ Roller, 2004, s. 231-253.

⁶⁵ W. Burkert, *İlkçağ Gizem Tapıları*, (Çev. Bahadır Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.66.

⁶⁶ y.a.g.e., s. 67.

⁶⁷ y.a.g.e., s. 127.

⁶⁸ Naumann, 1983, 249-250.

bir atribut ile betimlenmemiş olan Attis heykeli şu anda Berlin Müzesindedir. Giysisinde çoban tarzının oluşu atributu olmasa da Attis'i ele vermektedir.

SONUÇ

Ana tanrıça inancı, Anadolu uygarlıkları açısından kendine has özelliklere sahip olması ve birbirinden farklı kültürleri etkilemesi bakımından önem arz etmektedir. Neolitik Dönemde henüz varlığı kanıtlanmamış olsa da bir ana tanrıça tapımından söz edilmektedir. Orta Anadolu halklarından Hititler döneminde de Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Kubaba adları altında bir ana tanrıça olgusu ile karşılaşmaktayız. Urartular'ın bu inanca katkısı, yaptıkları kaya anıtları ile bir ölçüde Phryg dağ kültürünü etkilemektedir. Phrygler Ana tanrıça inancının şekillenmesi, dallanıp budaklanmasında baş rolü oynayan ana unsurdur ve bu şekilde Batı Anadolu'daki Yunan kentleri Arkaik Dönemde bu inanç oluşumunu devralmış ve kültürüne içine kendilerinden çok şey katarak Hellenleşmiş bir Kybele'yi karşımıza çıkarmışlardır.

Anadolu'nun Neolitik Döneminde, Konya ilinin Çumra ilçesi yakınlarında bulunan Çatalhöyük yerleşimi, bu dönem içerisinde dünyadaki en önemli merkezlerden biridir. İlk kez, arkeolog James Mellaart tarafından bulunup kazılmaya başlanan yerleşimin 1963 yılına kadar %4'lük bölümü kazılmıştır.

Çatalhöyük kazılarında elde edilen bulgular ışığında, yerleşimin nasıl bir düzene sahip olduğuna dair bilgilere sahibiz. Evler birbirine bitişik denecek kadar yakın bulunmaktaydı ve bunların tamamına yakını dikdörtgen planlıydı. Evlerin temeli kerpiç olup temel üstüne de yine kerpiçten duvarlar örülmüştü.

Yerleşim içerisindeki bazı evler içerikleri bakımından diğer evlerden farklılık arz etmektedir. Bu evlerin duvarları çeşitli resimlerle süslenmiştir. Evlerin içerisinde ana tanrıça tapımı savını başlatacak çok sayıda heykelcik bulunmuştur ve bu figürinlerin önemli bir bölümünü kadın betimleri tutmaktadır. Çatalhöyük'teki vücut oranları abartılı olan bu kadın heykelciklerini, James Mellaart ana tanrıça tapımı ile örtüştürmüştür. Ona göre, bu heykelcikler ana tanrıça Kybele'nin öncülleri idi.

Çatalhöyük yerleşimi gibi, Burdur'un 26.5 km kadar Güneybatısında yer alan Hacılar Neolitik Dönem yerleşimi de benzer buluntulara sahiptir.

Çatalhöyük Neolitik Dönem yerleşiminin son dönem başkanlığını yapan arkeolog Ian Hooder'a göre, yerleşimde bir tanrıçaya tapınıldığını gösteren fazla bir kanıt yoktur ve burada bulunan heykelcikler, genel anlamda doğurganlığı ve bereketi temsil etmektedir. Neolitik Dönemde, James Mellaart'ın dikkat çektiği ana tanrıça tapımına şüpheyile bakılmaktadır.

İ.Ö. İkinci binyılda, Orta Anadolu coğrafyasına hakim olan Hititler, Arinna'nın Güneş Tanrıçasına inanıyorlardı ve bu tanrıça'nın Hurrice karşılığı Hepatu'dur. Yazılıkaya tapınağından bir betimde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası bir aslan figürü ile birlikte tasvir edilir. Ana Tanrıça Matar tapımında ve özellikle Batı Anadolu Kybele kültü tapımında aslan figürüyle bolca karşılaşırız. Bu yönüyle Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın Phryg ve Yunan kültürlerindeki tanrısal varlıklara esin kaynağı olduğunu söylenebilir.

Hitit dini içinde yer alan "Kutsal Dağ" inancı da, Phryg anıtlarının coğrafi yerlerinin saptanmasında bir rol oynamış olmalıdır. Hititler'den Phryg kültürüne ve dolayısıyla Yunan ve Roma uygarlıklarına geçen bir başka dini olgu, kutsal su kaynaklarıdır. Bu kültürlerin belirli su kaynaklarının yakınlarına açık hava kutsal alanı oluşturdıkları bilinmektedir.

Tanrıça Kubaba, Phrygia'nın Matar'ını ve Yunan Meter'ini özellikle ikonografik açıdan etkileyen bir objeydi. Ancak, bu tanrıçalar arasındaki etimolojik benzerlik bir takım karışıklıklara yol açmıştır ve bu karışıklık halen günümüzde devam etmektedir. Kybele ve Kubaba'nın isim benzerliği, bu iki tanrıçanın Yunanlılar tarafından Antik Dönemde bir görülmesine yol açmış olabilir. Ancak, günümüz araştırmacılarının da konuyla ilgili yüzeysel tutumları yüzünden Hitit ve Phryg tanrıçalarının ilişkisi hakkında kesin bir yargıya varılamamıştır.

Çeşitli kabartmalardan gözlemlendiği kadarıyla Kubaba ile Matar'ın kostümleri oldukça benzerdir. İki tanrıça da neredeyse ayaklarına kadar inen uzun bir elbise ile betimlenmişlerdir ve elbise üzerinde bir kemere sahiptirler. Bir diğer ortak nokta ise, iki tanrıçanın da başlarında bulunan polostur. Bu poloslar üzerindeki

geometrik motiflere varıncaya kadar stil açısından bir benzerlik fark edilmektedir. Ancak, tanrıçaların atributları birbirinden farklıdır. Kubaba, elinde bir ayna ile betimlenirken, Phrygia'nın tanrıçasında bunu göremeyiz. Matar'ın en çok betimlendiği atribut yırtıcı kuştur. Ancak, Hellenleştirilmiş Kybele ile Hitit tanrıçası arasında tanrıçalara eşlik eden aslan tasvirleri bakımından bir yakınlık bulunmaktadır. Ana tanrıça Matar kültüründe ise aslan son derece az kullanılmıştır. Bu bilgiden yola çıkarak Yunanlıların Hitit kültüründeki aslan olgusu ile Phrygialı Matar inancını birleştirip, ortaya karma bir ana tanrıça oluşumunu koyduklarını söyleyebiliriz.

Doğu Anadolu Bölgesi uygarlıklarından Urartular, yaptıkları anıtlarla, Phryg dini inancına ve yine dolayısıyla, Yunan ana tanrıça inancını etkilemişlerdir. Bu noktada devreye Hititler'de olduğu gibi, bir kutsal dağ kültü daha girmektedir. Phryg anıtlarının özelliği, kayaya şekil verilerek dikdörtgen bir nişin oluşturulması ve buna kapı süsü verilmesidir.

Hellenistik Dönemdeki açık hava kaya kutsal alanlarında naiskoslu adak nişlerinin kökü Urartu uygarlığına kadar dayanmaktadır. Bu tarz anıtlardan anlaşılacağı üzere antik dönem halklarının çoğunda dağlar kutsal sayılmıştır ve inanç Batı Anadolu'daki Yunan kentlerini de etkilemiştir.

Phrygia'daki ana tanrıça tapınımı, İ.Ö. 1. binyılın başlarında ortaya çıkmaktadır. Ana Tanrıça'nın Phrygia'daki adı "Ana" anlamına gelen Matar'dır. Matar adı, yazıtlarda tek başına görülebileceği gibi, iki ayrı adıl ile de beraber kullanılmıştır. Bunlardan biri Kubileya, Kubeleya ya da Kubile'dir. "Kubileya Matar", Dağın anası anlamında kullanıldı ve tanrıçaya Phrygia'da bu şekilde seslenildi. Diğer sıfat ise, "Areyastin" sözcüğüdür ancak ne anlama geldiği bilinmemektedir.

Phrygia'nın en önemli tanrısal varlığı Kubileya Matar adına bölgede çok sayıda kaya kutsal anıtı yapılmıştır. Bu kutsal anıtlardan yola çıkarak Yunanlılar da Kybele kültleri için kendi kutsal alanlarını yaratacaklardı.

Matar'ın Phrygia'daki adak kabartmaları, bir takım stil kriterleri sebebiyle kalıplaşmış bazı özelliklere sahiptir. Tanrıça uzun ve belden kemerli bir elbise ile betimlenirdi ve başında daima bir polos bulunurdu. Niş içine yapılan bu betimlerde Matar'ın bir mimari yapının ön cephesinde ayakta dururken ki tasvirleri, Hellenistik Dönem Batı Anadolu adak stellerini etkiledi ve naiskoslu tanrıça kabartmalarının oluşumunu sağladı.

Phrygia'da bolca rastlanan tanrıçanın yırtıcı kuş atributu, Batı Anadolu'da kullanılmadı ve bunun yerine tanrıçanın genelde sol elinde betimlenen tympanon geldi. Bu çalgı aletinin Phryg kökenli olduğu düşünülse de Phrygia'da herhangi bir tympanon örneğine rastlanılmamıştır.

Phrygia Bölgesindeki anıtsal fasadlara sahip en önemli anıtlar, Eskişehir'deki, Arezastis, Midas Yazılı Kaya, Bitmemiş Anıt ve Bahşeyiş anıtlarıdır. Bu anıtların ortak özellikleri genellikle kent yerleşiminden uzak, ıssız coğrafyalarda, doğa ile iç içe bir ortamda inşa edilmiş olmalarıdır. Kutsal alanlardaki en önemli materyal kayadır. Çünkü çevredeki doğal kaya oluşumlarını oyulması suretiyle bu alanlar meydana getirilmekteydi. Hellenistik dönemde Batı Anadolu'da görülen bütün Kybele kutsal alanları bu anlayış doğrultusunda yapıldı.

Kayaların cephelerinin düzleştirilmesiyle meydana getirilen şekil bir mimari yapının ön cephesidir. Tepede genellikle üçgen bir alınlığa sahip çatı bulunmakta idi. Cephenin ortasında ise ana tanrıça kabartması ya da heykeli için ayrılmış bir niş bulunmakta idi.

Phrygia Bölgesi'nin en dikkat çekici anıtı, Afyonkarahisar'daki İ.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen Aslankaya Anıtıdır. Anıtın ön cephesinde geometrik motifler vardı, alınlık kısmında iki adet karşılıklı duran sfenks bulunuyordu ve ayrıca anıtın sağ ve sol kenarlarında da aslan kabartmaları bulunmakta idi. Aslankaya Anıtı'nın orta bölümünde dikdörtgen bir niş bulunmaktadır ve bu nişin arka kısmında Ana Tanrıça betimi durmaktadır. Tanrıça'nın her iki yanında arka ayakları üzerinde dikilen aslan

kabartmaları bulunur. Hayvan betimlerinin baskın bir şekilde kullanımından ötürü bu anıt diğer Phryg örneklerine göre farklılık oluşturur.

Afyonkarahisar yöresindeki diğer anıtlar; Maltaş, Küçük Kapı Kaya, Kumca Boğaz Kapı Kaya ve Büyük Kapı Kaya Anıtları'dır.

Batı Anadolu Bölgesinde, Kybele kültüne ait ilk belirtiler, İ.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkmaktadır. Bu Dönemden itibaren Kybele adına heykelcikler, adak stelleri ve kutsal alanlar yapılmaya başlandı. Hellen kentlerinde uzun bir süre Phrygia'daki tanrıça'nın adın "Meter" şeklinde kullanılmaya devam eder ve Kybele'ye, Meter Teon, yani Tanrıların Anası denilirdi.

Kyme, Miletos ve Smyrna kentlerinde tanrıçanın ilk adak stelleri görülmektedir. Arkaik Dönemdeki bu ilk örnekler, aynı tarihlerde popüler olan Kore heykelleriyle benzerlik teşkil eder. Tanrıça'nın adak kabartmaları, bir naiskos önünde Meter'in atributu ile tasvir edilmesiyle başlar. Kyme kentindeki örnekler daha sonra tanrıçayı bir taht içerisinde oturur pozisyonlu betimledikten sonra, Batı Anadolu'daki diğer adak stellerinde de bu oturuş pozisyonu moda olur. Bunun yanında tanrıça atributları değişir ve tympanon gelir. Tympanonun yanında tanrıça bir phiale ile de betimlenir ve çoğu örnekte görüldüğü kadarıyla aslanların Batı Anadolu Kybele tapımında yeri çok önemlidir.

Batı Anadolu'da Kybele tapımı için yapılmış ilk kaya kutsal alanı Phokaia kentindedir. Dünyada, Arkaik dönemin en önemli kentlerinden biri olan Phokaia'da Değirmenli Tepe Kutsal Alanı, Arkaik dönemde kullanılmaya başlanır ve Geç Antik Çağ içlerine kadar buradaki tapınım devam eder. Kutsal alan Phrygia'daki ana tanrıça tapımı için meydana getirilen örneklerle aynı özelliklere sahiptir.

İonia Bölgesi'ndeki Phokaia antik kentinde, Kybele tapımına adanan diğer kutsal alanlar, Liman Kaya Kutsal Alanı, Altınmağarası Tepesi Kutsal Alanı, İncir ve Orak Adaları Kaya Kutsal Alanlarıdır. Bütün bu kutsal alanlar, Hellenistik Dönem boyunca Phokaia Kybele kültüründe önemini korudu. Bu açık hava tapınaklarında,

kayaların oyulmasıyla şekillendirilen tapım mekanları, düzleştirilmiş alanlar ve bu alanlar üzerine yapılmış nişler gerek kent içerisindeki kutsal alanlarla gerek Batı Anadolu Bölgesindeki kutsal alanlarla stil açısından ortak özelliklere sahipti. Nişlerin bazılarının içlerinde Kybele'ye ait kabartmalar mevcuttur. Bunların büyük bir çoğunluğu ise boş bırakılmıştır.

Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'da Ionia Bölgesinde kullanım görmüş kült alanlar, Ephesos'ta Panayır Dağı'nın Kuzey yamacında, Erythrai'da kentin üç ayrı bölgesinde, Priene'de akropolise çıkan yolun yakınlarındaki bir doğal kaya üzerinde ve Metropolis'teki Gallesion Dağı üzerindeki açık hava tapınakları, Kybele tapımının bulunduğu kaya kutsal alanlarıdır.

Aiolia Bölgesindeki Aigai kentinde, nekropolis ile kent arasında kalan bölgede, Meter tapımına dair kanıtlar sunan bir kutsal alan bulunmaktaydı.

Bir Mysia Bölgesi kenti olan Pergamon, Kybele tapımının Hellenistik Dönem içerisinde en önemli olduğu Batı Anadolu kentlerindendir. Pergamon'da iki kutsal alan bulunmaktadır: Kapıkaya ve Mamurtkale kutsal alanları. Kapıkaya Kutsal Alanı, Pergamon'a yaklaşık 6 km uzaklıkta kuzey-batı yönünde yer almaktadır; Mamurtkale, Pergamon kentinin 30 km Güneybatısında ve Yunt Dağı'nın yüksek bir kısmındadır.

İki kutsal alanda da çok sayıda terrakotta heykelcik ele geçmiştir ve bunların büyük bir bölümü, Tanrıça Meter'in figürinleridir. Heykelciklerin bir kısmında tanrıça tahtında otururken, elinde bir tympanon ile birlikte gösterilir. Bazı durumlarda Kybele'ye aslanlar da eşlik etmektedir. Tanrıça heykelciklerinden bir tanesinin başında bulunan taç Roma döneminin Kybele heykelciklerinde önem kazanacaktır.

Kybele'ye ait ender heykellerden biri de Pergamon kentinde bulunmuştur. Bu heykel, tipik Hellenistik dönem heykeltıraşlık stilinde yapılmış olup, İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlenir.

Mysia Bölgesi'nde, Kyzikos ve Daskyleion kentleri de Kybele kültünü benimsemişti. Kyzikos kentinde tanrıça Meter Dindymene olarak bilinmekteydi ve konusu kurban sunumu olan adak stelleri de kentte bu tanrıçanın önemli bir yeri olduğunu göstermekteydi.

Daskyleion kentinde ise, Pergamon ve Troia kentlerindeki terrakotta heykelcikleri ile ortak özelliklere sahip Kybele figürinleri, Hellenistik dönemden ilgili çekici kült kanıtları olarak kendini göstermekteydi.

Kybele, Troas Bölgesi'nde Ida Dağı'nın tanrıçası Meter Idaia olarak benimsendi. Troia kentinde C. Blegen'in tespit etmiş olduğu iki açık hava kutsal alanı vardır. Bu kutsal alanlardan çok sayıda, Hellenistik Döneme tarihlenen Meter figürinleri ele geçmiştir.

Karia Bölgesi kentlerinden Halikarnassos, Labraunda, Sparza çeşitli buluntu örnekleriyle ana tanrıça tapımının bölgedeki şeklini belirler. Halikarnassos, Kybele'nin bireysel kültlerinden birini, İ.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıt ile ortaya koymaktadır. Burada adın kurban sunumu yapılan tanrılar Zeus ve Apollon kültleri arasında Meter'i de görmekteyiz.

Labraunda kentinde ise bir açık hava kutsal alanı bulunmaktaydı. Burası, Zeus tapınağının yaklaşık 70 metre Kuzeydoğusunda, kentin üst bölümünde konuşlanmaktadır. Diğer bölgelerdeki örneklerde olduğu gibi bu kutsal alan da, doğal kayanın şekillendirilmesiyle oluşturulmuştur.

Kybele'nin Karia Bölgesinde kültünün bulunduğu başka bir kent, Sparza antik kentidir. Burada, tanrıça, Meter Sparzene olarak anılmaktaydı.

Lydia Bölgesi içinde yer alan, Satala antik kentinde Hades, Hekate, Theion ve Zeus gibi tanrıların kültlerinin yanında Meter kültü de vardı. 1.03 metre yüksekliğe sahip Hellenistik Dönemden bir Kybele heykeli, Lydia Bölgesi'nin bu pek tanınmayan kentinde ana tanrıça tapımını temsil etmektedir.

Lydia'nın Philadelphia kentinde de, tıpkı Halikarnassos'ta olduğu gibi bireysel amaçlı bir ana tanrıça kültü bulunmaktaydı.

Sardes kenti, bilindiği üzere, Arkaik Dönemde bir Kubaba kültüne sahipti ancak, Hellenistik Dönem'de Kybele kültünün varlığına dair deliller sunmaktadır. Hellenistik ağda kentte Kybele tapımının olduğuna dair kanıtlara rastlanır. İ.Ö. 4. yüzyıla ait bir adak stelinde eğine Batı Anadolu'da pek rastlanılmayan bir adak stelinde Tanrıça Meter, Artemis ile birlikte betimlenmiştir.

Hellenistik Dönemde Kybele kültünün bulunduğu bütün Anadolu kentlerinde Ana Tanrıça, diğer tanrı ve tanrıçalara nazaran biraz daha geri planda yer almıştır. Ancak, halk arasında çok önemli bir inançla tapım gördüğü kesinlik kazanmıştır. Hellenistik Dönemden sonra da Roma Döneminin sonlarına kadar Akdeniz coğrafyasındaki çoğu bölgede Anadolu'nun Ana tanrıçası olarak varlığını sürdürmektedir.

Hellenistik Dönem'de Kybele kültüne Attis mitosunun eklenmesi ile farklı bir inanç durumu da Batı Anadolu kentlerinde görülmeye başlanır. Attis Tanrıça'nın aşığı olarak farklı türden eserlerde yerini almaktadır ama en çok terrakotta heykelciklerde karşımıza çıkar. Attis kültü, tanrıçanın hadım rahiplerinin çıkış nedenini açıklayan yeni bir Yunan Hellenistik Dönemi buluşu olmasına rağmen; kökeni çoğu araştırmacı tarafından Phrygia Bölgesi olarak gösterilir. Bununla birlikte, Bölgede, Attis kültüne öncüllük edecek Hellenistik Dönem öncesine ait bir arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Dolayısıyla, Kybele-Attis kültünün daha çok Yunan kökenli olduğunu söylenebilir.

KAYNAKLAR

AKŞİT, O., **Manisa Tarihi, Magnesia ad Sipylum**, İÜEFY, İstanbul, 1983.

AKURGAL, Ekrem., **Phrygische Kunst**, Ankara, 1955.

AKURGAL, Ekrem., **Die Kunst Anatoliens**, Water de Gruyter & Berlin, 1961a.

ALP, Sedat., **Hitit Güneşi**, Tübitak, Temmuz 2003.

Altartümer von Pergamon XI4, Das Asklepieion, 1984.

Altartümer von Pergamon

BAŞGELEN, Nezih., “Eski Kartpostallarda Batı Anadolu’da Antik Kentler ve Anıtlar”, **Arkeoloji ve Sanat**, Kasım-Aralık 1996.

BAYLADI, Derman., **Dinler Kavşağı Anadolu**, Say Yayınları, İstanbul, 1998.

BEAN, G. E., **Eskiçağda Ege Bölgesi**, (çev. İnci Delemen), Arion., İstanbul, 1997.

BRIXHE, C., “Le nom de Cybele.” **Die sprache** 25, 1979.

BRIXHE, C. – LEJEUNE M., **Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes**, Paris, 1984.

BURKERT, W., **Griechische Religion der Archaischen und Klassischen Epoche**, Stuttgart, 1977.

BURKERT, W., **İlkçağ Gizem Tapıları**, (Çev. Bahadır Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

CATULLUS, **Bütün Şiirleri**, (çev. Çiğdem Dürüşkün ve Erdal Alova), YKY, 1997.

ÇEVİRİCİ, Figen., “Kültler açısından Daskyleion Terrakottaları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 1998.

ÇIBUK, Sabriye, “Lydia’daki Satala (Adala) Antik Kenti”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir, 2000.

ERDOĞAN, Aytekin., “Phokaia Kaya Tapınakları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, İzmir 2003.

ERHAT, Azra., **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 2003.

ESKİOĞLU, Mehmet., “Konya Ovasında Bulunmuş Olan Bir Kadın Heykelciği Hakkında Gözlemler”, **Anadolu (Anatolia) XIX**, Ankara 1980.

GABRIEL, A., **La Cite de Midas: Architecture. Vol. 4 of Phrygie**, Eploration archeologique, Paris, 1965.

GİMBUTAS, Marija, **The Language of The Goddess**, San Francisco, 1989.

GRAF, F., **Nordionische Kulte, Religionsgeschichtliche und Epigraphische Untersuchungen zu Der Kulte von Chios, Erythrai, Klazomenai, und Phokaia**, Rome 1985.

HANFMANN, G. M. A. – BALMUTH, M. S., “The Image of an Anatolian Goddess at Sardis”, **Anadolu Araştırmaları, İÜFEÖDKK**, Cilt II, Sayı 1-2, İstanbul, 1965.

HANFMANN, G. M. A., “On The Gods of Lydian Sardis”, **In Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens**, Mainz, 1983.

HASPELS, C. H. E., **The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I-II**, Princeton 1971.

HEINZEL, E., "Der Kybelekult und die Dreigötterreliefs aus Ephesos", **Festschrift für Dieter Knibbezum 65, Sonderschriften Band 32**, Wien, 1999.

HODDER, Ian., "The New Picture of Çatalhöyük", **Science**, October 1999.

IŞIK, Fahri., "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmaler." **Anatolian Studies 37**, 1987.

IŞIK, Fahri., "Die Entstehung der Frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf Die Ionische Plastik." **Jahresheft eds österreichischen Archäologischen Instituts 57**, Suppl. 7, 1989.

IŞIK, Fahri., **Doğa Ana Kubaba, Tanrıçaların Ege'de Buluşması**, İstanbul, 1999.

KURTULUŞ, Özgür., "Çatalhöyük", **Bilim ve Teknik**, Kasım 1995.

LAROCHE, E., "Recherches sur les noms des dieux Hittites", **Revue Hittite et Asianique VII**, 1946-1947.

LAROCHE, E., "Koubaba, Deesse Anatolienne, et le Probleme des Origines de Cybele", **In Elements orientaux dans la religion grecque ancienne**, Strasbourg, 1960.

LUCA, De Gioia, "Das Asklepieion", **Altartümer von Pergamon XI4**, Berlin, 1984.

MATTHEWS, Roger., "Yeniden Çatalhöyük", **Bilim ve Teknik**, Kasım 1995.

MELLAART, James., "Excavations at Çatal Hüyük", **Anatolian Studies 22**, 1962.

MELLAART, James., "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia", **Arcaeology** 16, 1963.

MELLAART, James., **Excavations at Hacilar**, Edinburgh, 1970.

MELLINK, M. J., "Temples and High Places in Phrygia" **Temples and High Places in Biblical Times**, Jerusalem, 1981.

NAUMANN, F., **Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst**, Tübingen, 1983.

NOHLEN, Klaus und RADT, Wolfgang., "Kapıkaya, Ein Felsheiligtum Bei Pergamon", **Altartümer von Pergamon XII**, Berlin, 1978.

ÖZKAYA, Vecihi., "Frigler'de Hero Kültü", **Arkeoloji ve Sanat** 67, 1995.

ÖZKAYA, Vecihi., "Cybele and The Waterside Shrines, Some Observations on The Phrygia Spring Cult and Its Origin", **Ege Üni. Arkeoloji Dergisi IV**, İzmir, 1996.

ÖZYİĞİT, Ömer., "1990 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", **XIII. KST**, 1993.

ÖZYİĞİT, Ömer., "The City Walls of Phokaia", **REA** 96, 1994.

ÖZYİĞİT, Ömer., "1993 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", **XVI. KST I**, 1995.

ÖZYİĞİT, Ömer., "1994 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", **XVII. KST II**, 1996.

ÖZYİĞİT, Ömer., "1996 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", **XIX. KST I**, 1998.

Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft.

RADT, Wolfgang., “Pergamon, Vorbericht Über Die Kampagne”, Türk Arkeoloji Dergisi XXIV-1, Ankara, 1977.

RADT, Wolfgang., **Pergamon, Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung eine Untiken Metropole**, Köln, 1988.

REIN, M. J., “Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, **Cybele, Attis and Related Cults**, Essays in Memory of Vermaseren, 1996.

ROBINSON, D. M., **Excavation at Olynthus**, IV, Baltimore, 1931.

ROLLER, L. E., **Ana Tanrıça’nın İzinde, Anadolu Kybele Kültü**, (Çev. B. Avunç), Homerkitabevi, 2004.

ROSE, C. B., “The 1992 Post-Bronze Age Excavations at Troia”, **Studia Troica** 3, 1993.

SCHWERTHEIM, E., “Dankmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien”, **In Studien zur religion und Kulter Kleinesiens**, Leiden, 1978

SEVİN, Veli., **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, TTK, Ankara, 2001.

SHOWERMAN, G., **The Great Mother of The Gods**, Chicago, 1969.

SİVAS, T., **Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları**, Eskişehir 1999.

SÖĞÜT, B., ŞİMŞEK, C., BALDIRAN, A., “Labraunda Açık Hava Kült Alanı”, **TÜBA-AR** 5, 2002.

TESTINI, Alessandro., “Die Phrygische Plastik und Die Ursprünge des Ionischen Archaismus”, **Arkeoloji ve Sanat**, 67, 1995.

THOMPSON, D. B., “Troy, The Terracotta Figürines of The Hellenistic Period”, **Supplementary Monograph III**, Princeton, 1963.

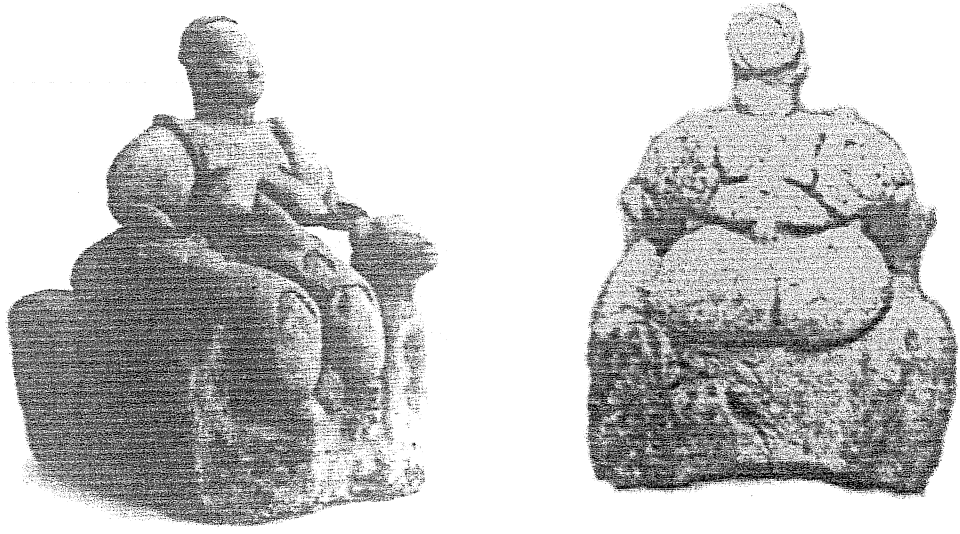
TUCHOLT, Klaus., **Die Archaische Skulpturen von Didyma**, Berlin, 1970.

UMAR, Bilge., **Troia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi**, İnkılap, 2002.

VERMASEREN, M. J., **Cybele and Attis, The Myth and The Cult**, London, 1977.

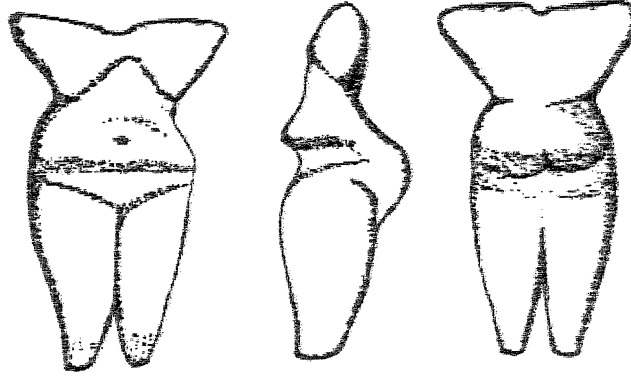
WIENER, W. M., **Milet 1899-1980, Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung Kolloquium**, Tübingen, 1980.

ŞEKİLLER

Şekil 1. Kadın heykelciği, Çatalhöyük

(Kaynak: Kurtuluş, 1995; 22)

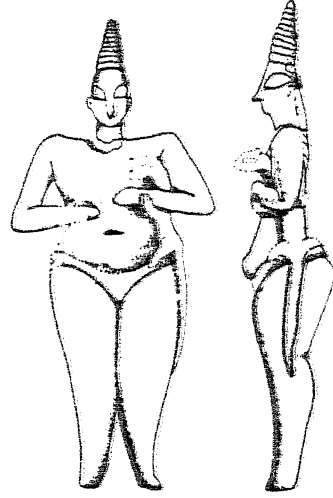

Şekil 2. Kadın Heykelciği, Hacılar

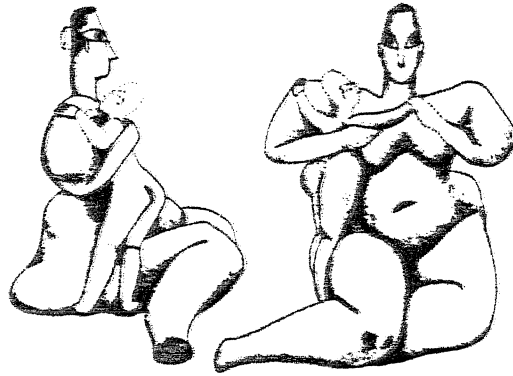

Şekil 3. Kadın heykelciği, Hacılar

(Kaynak: Mellaart, 1970; 475,478,503)

Şekil 4. Kadın Heykelciği, Çatalhöyük

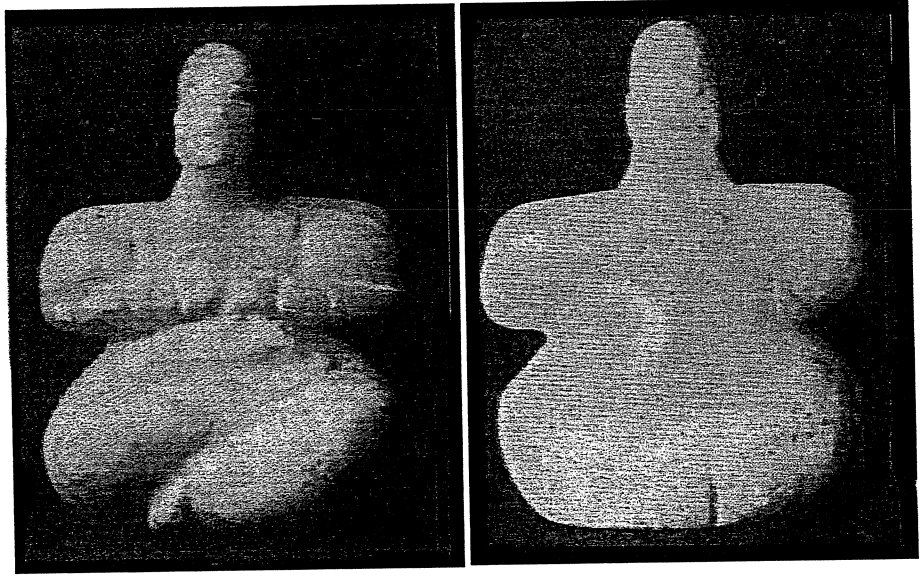
Şekil 5. Kadın Heykelciği, Çatalhöyük

(Kaynak: Mellaart, 1970; 495, 476)

Şekil 6. Kadın Heykelciği, Hacılar

(Kaynak: Roller, 2004; 54)

Şekil 7. Kadın Heykelciğı, Küçükköy

(Kaynak: Eskioğlu, 1980; 189)

Şekil 8. Arinna'nın Güneş Tanrıçası

(Kaynak: Alp, 2003; 35)

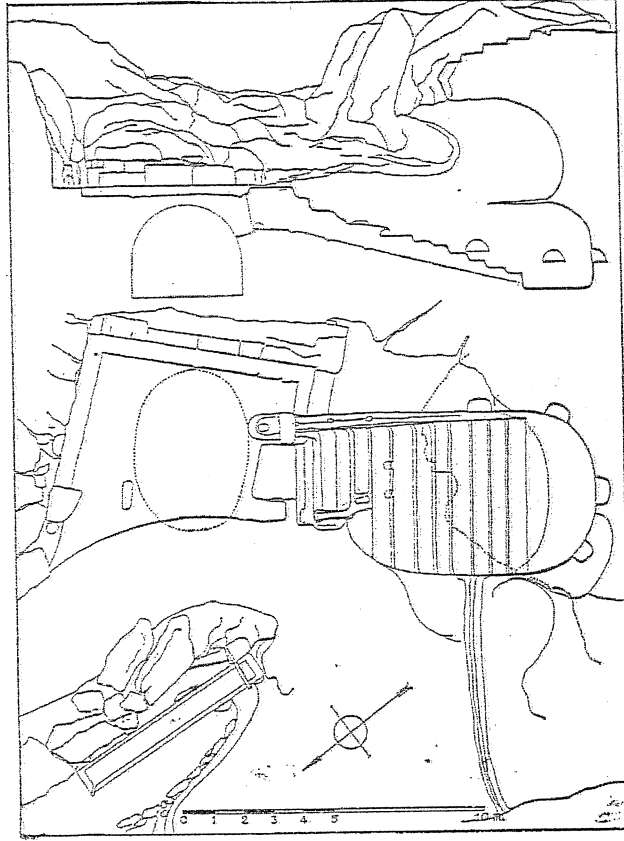
Şekil 9. Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Yazılıkaya

(Kaynak: Alp, 2003; 36)

Şekil 10. Teşup, Yazılıkaya

(Kaynak: Alp, 2003; 36)

Şekil 11. C Kaynağı; Kutsal Alan, Midas Kale

(Kaynak: Özkaya, 1996; 98)

Şekil 12. Kubaba Kabartması, Kargamış

(Kaynak: Roller, 2004, 65)

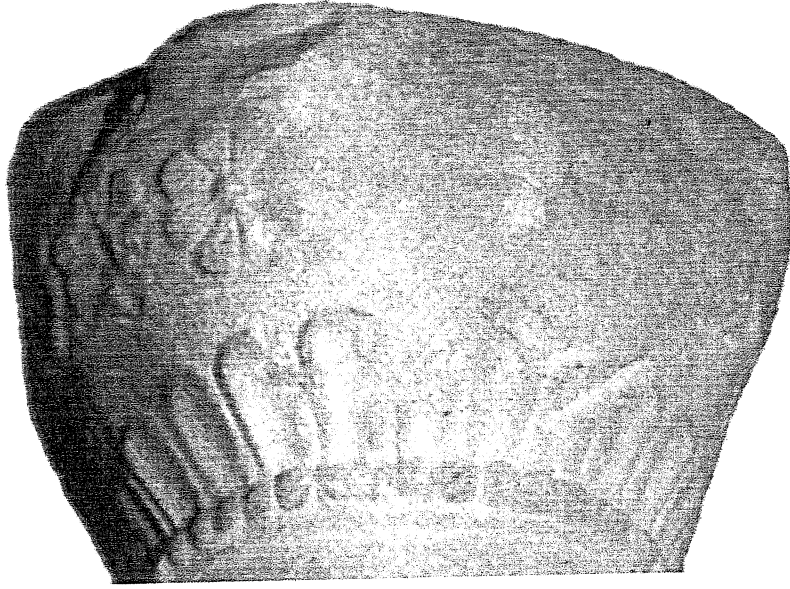
Şekil 13. Phryg Ana tanrıçası Kabartması, Boğazköy

(Kaynak: Akurgal, 1961; 91)

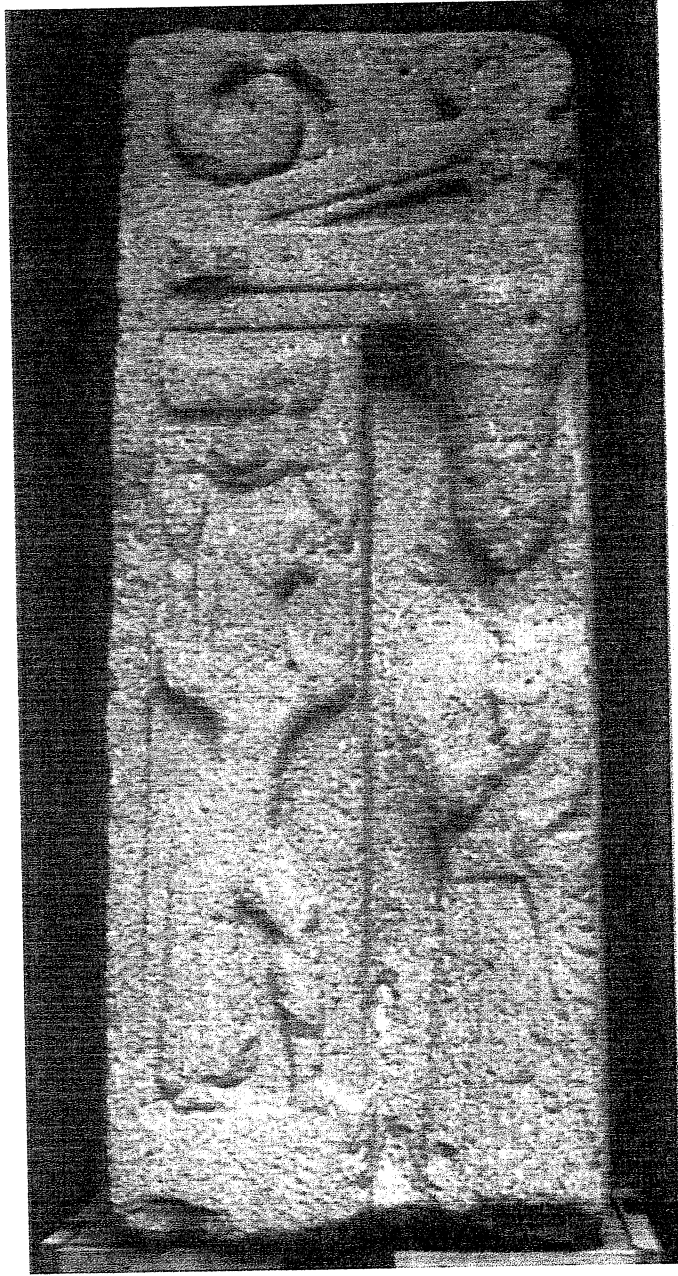
Şekil 14. Kubaba Kabartması, Kargamış

(Kaynak: Naumann, 1983; 6:2)

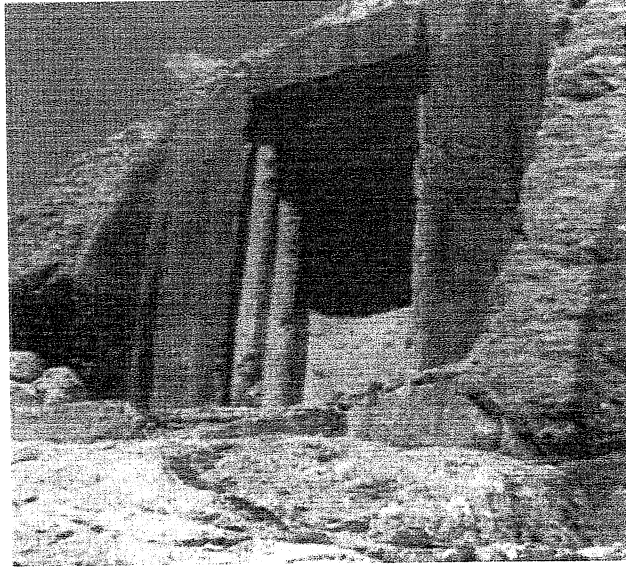
Şekil 15. Matar Heykeline Ait Bir Polos, Salmanköy

(Kaynak: Işık, 1989; 67)

Şekil 16. Matar Kabartması, Etlik

(Kaynak: Naumann, 1983; 66)

Şekil 17. Taş Kapısı, Yeşilalıç

(Kaynak: Işık, 1987;33b)

Şekil 18. Adak steli, Bahçelievler

(Kaynak: Akurgal, 1961; 94)

Şekil 19. Adak steli, Bahçelievler

(Kaynak: Akurgal, 1961; 307)

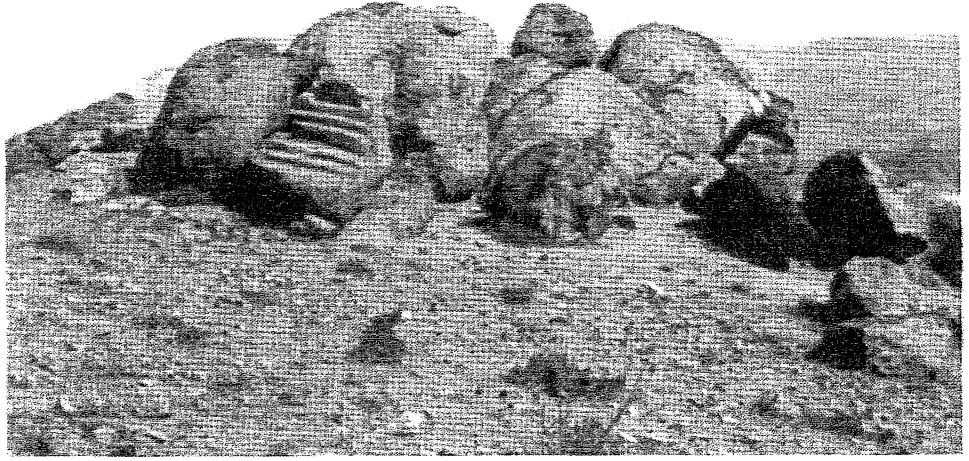
Şekil 20. Adak steli, Bahçelievler

(Kaynak: Akurgal, 1961; Şek. 20)

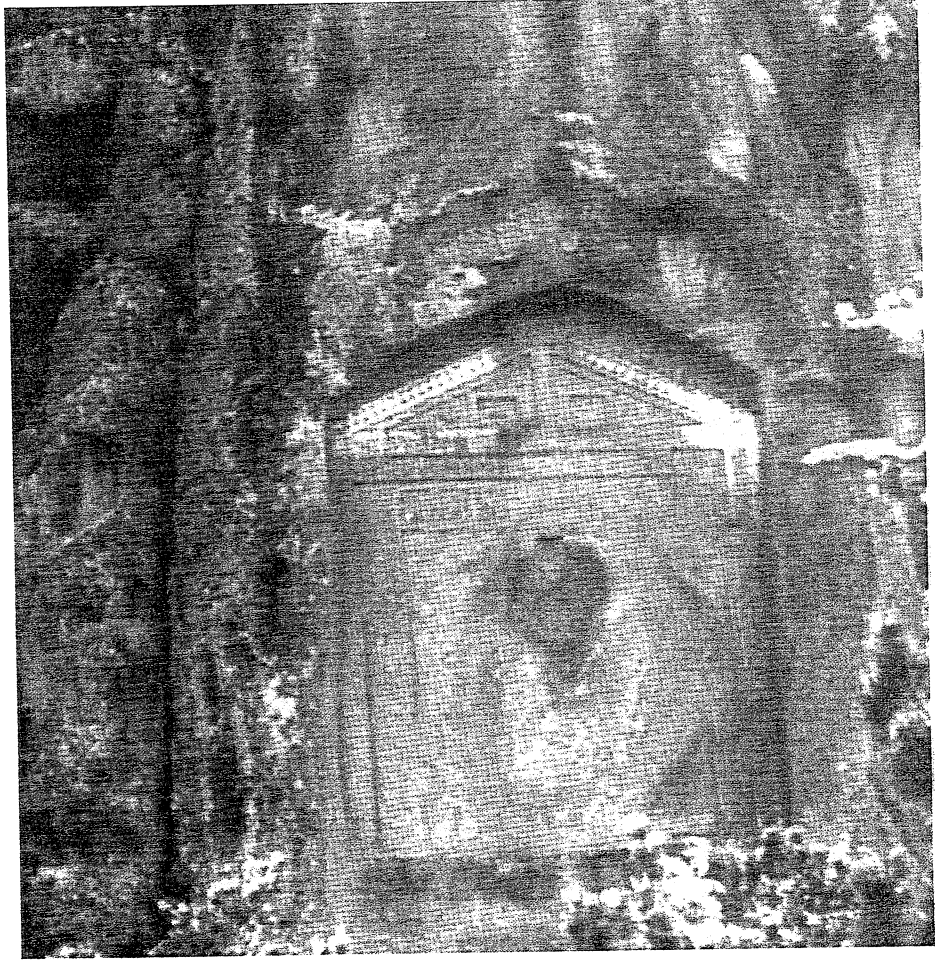
Şekil 21. Adak steli, Gordion

(Kaynak: Akurgal, 1961; 98)

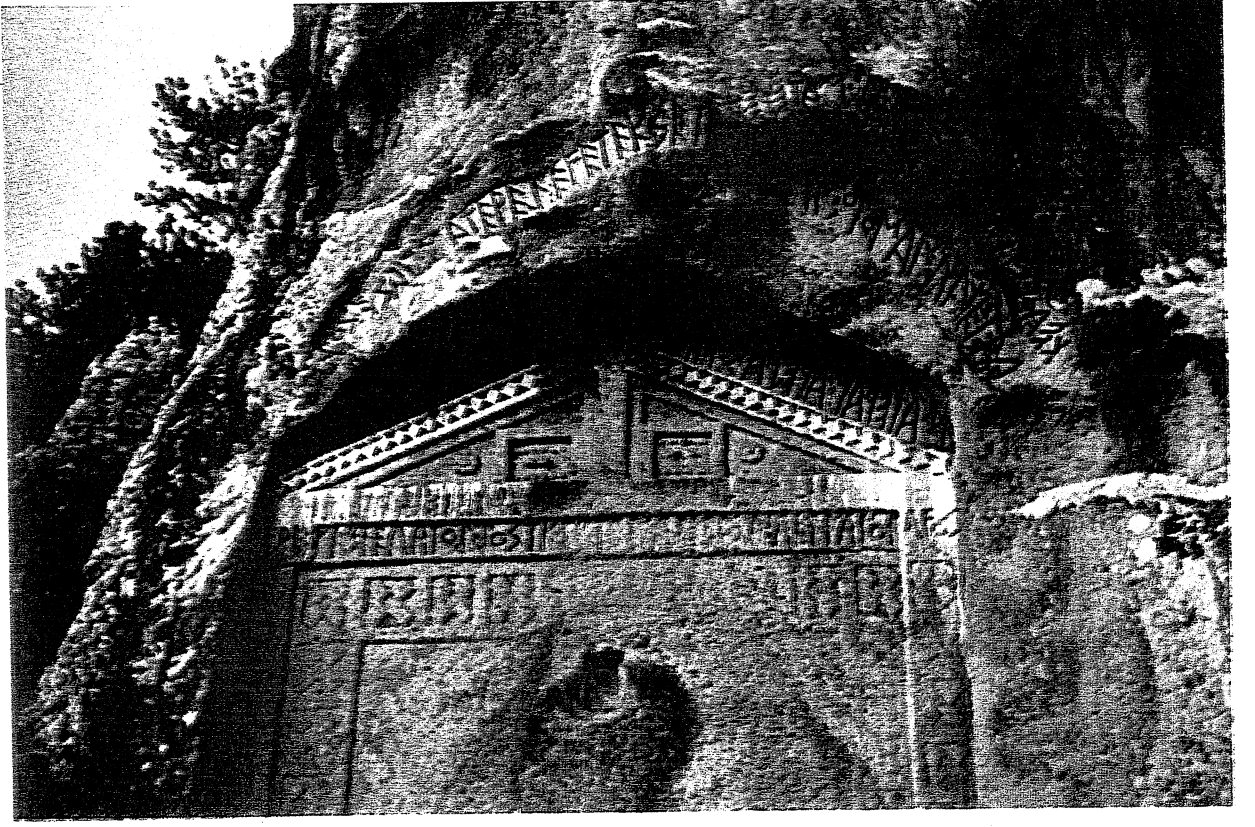
Şekil 22. Kaya Kutsal Alanı, Dömrük

(Kaynak: Roller, 2004; 94)

Şekil 23. Arezastis Anıtı, Eskişehir

(Kaynak: Roller, 2004; 107)

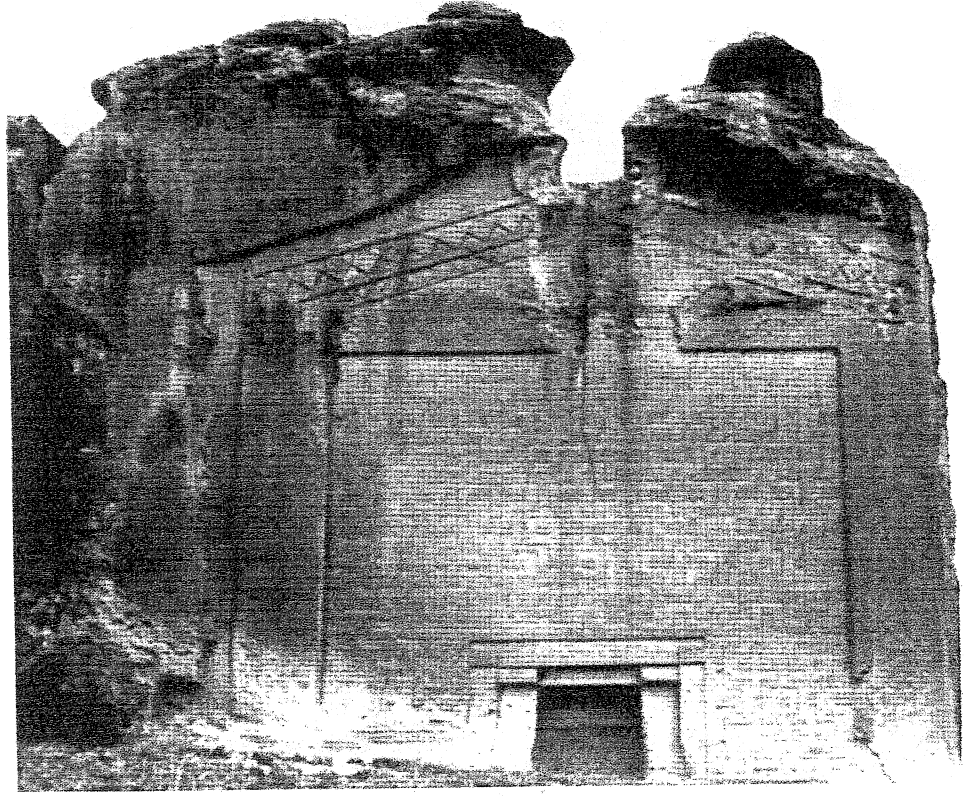
Şekil 24. Arezastis Anıtı, Eskişehir

(Kaynak: Akurgal, 1961; 121)

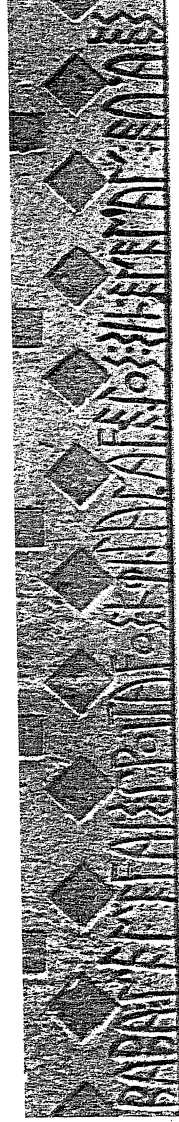
Şekil 25. Midas Yazılı Kaya Anıtı, Eskişehir

(Kaynak: Akurgal, 1961; 107)

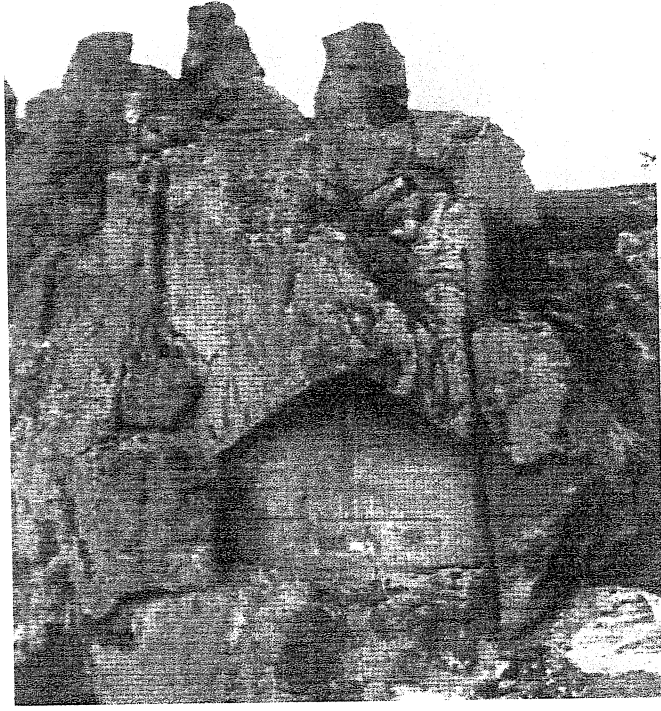
Şekil 26. Midas Yazılı Kaya Anıtı, Eskişehir

(Kaynak, Roller, 2004; 104)

Şekil 27. Midas Yazılıkaya Anıtı'ndan yazıt, Eskişehir

(Kaynak: Akurgal, 1961; 108)

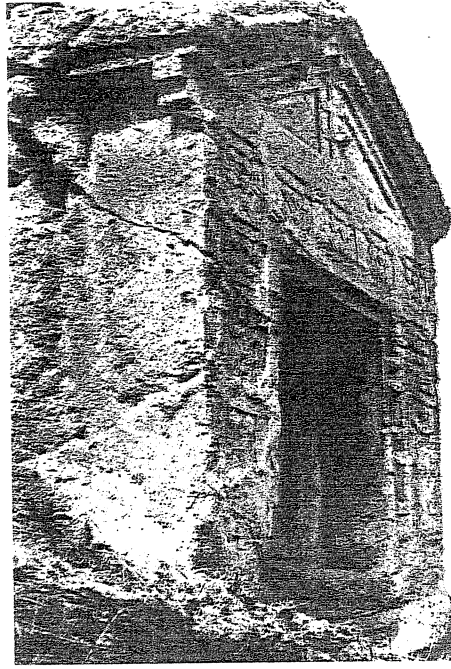
Şekil 28. Bitmemiş Anıt, Eskişehir

(Kaynak: Roller, 2004; 105)

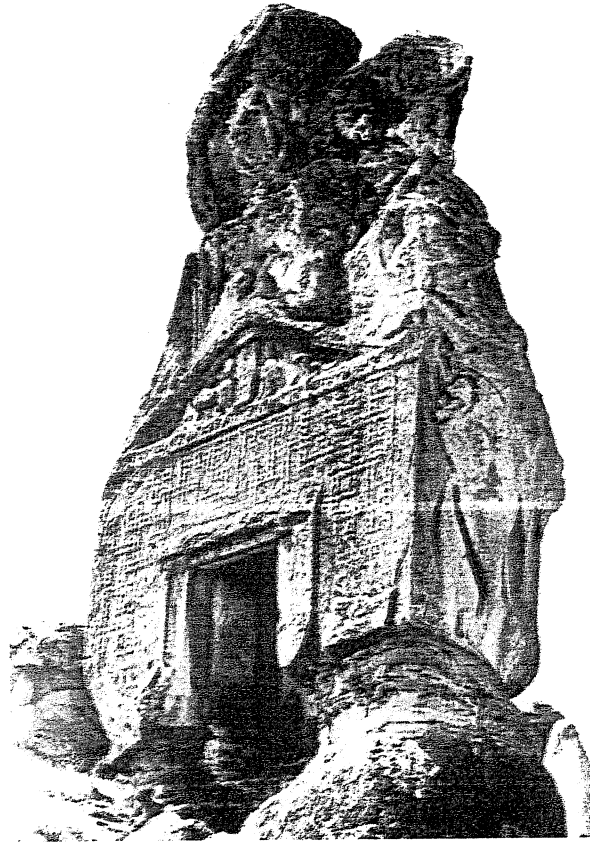
Şekil 29. Bahşeyiş Anıtı, Eskişehir

(Kaynak: Akurgal, 1961; 114)

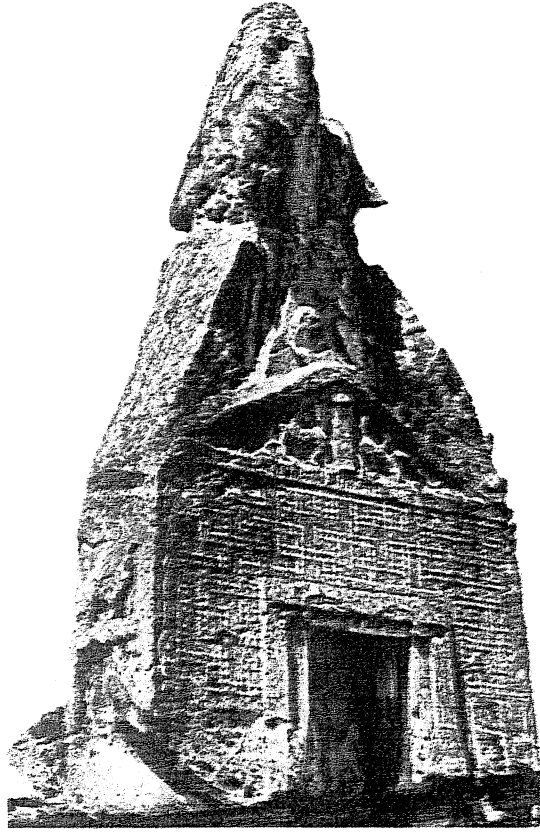
Şekil 30. Bahşeyiş Anıtı, Eskişehir

(Kaynak: Akurgal, 1961; 115)

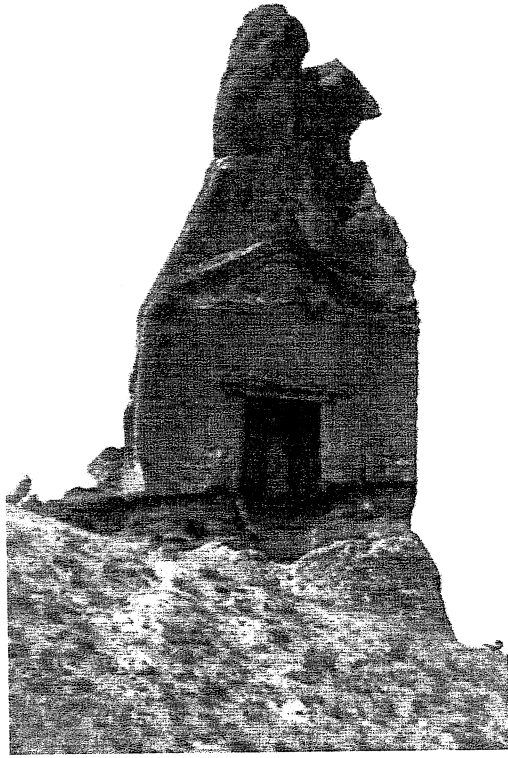
Şekil 31. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar

(Kaynak: Akurgal, 1961; 89)

Şekil 32. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar

(Kaynak: Akurgal, 1961; 88)

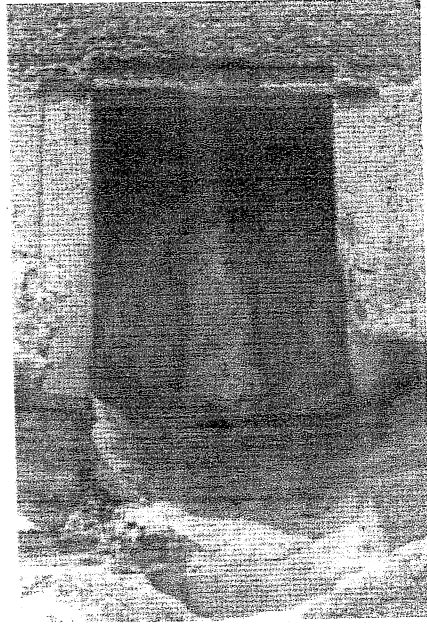

Şekil 33. Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar

(Kaynak: Roller, 2004; 100)

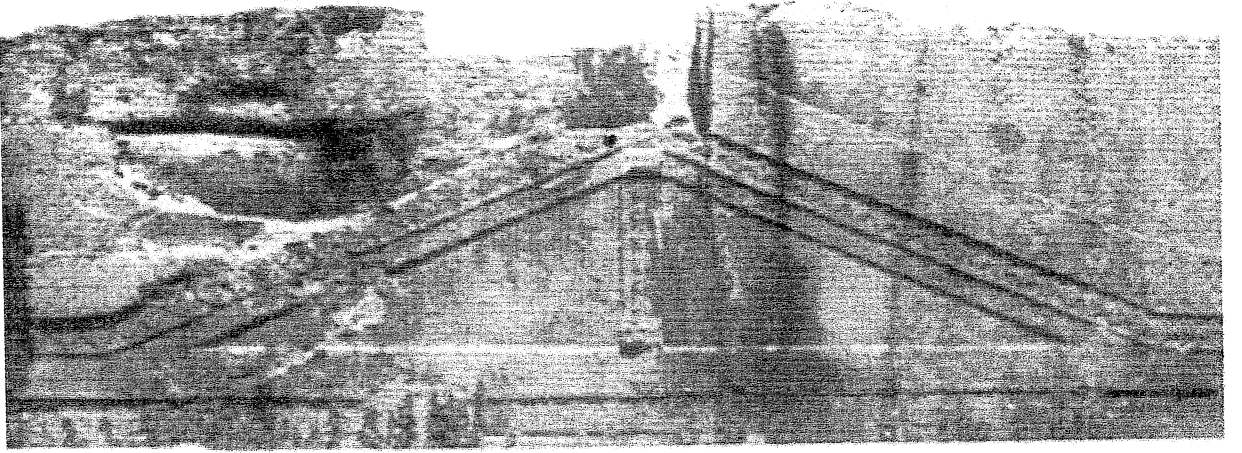

**Şekil 34. Aslankaya anıtı, aslan kabartması,
Afyonkarahisar**

Şekil 35. Ana tanrıça kabartması, Aslankaya Anıtı, Afyonkarahisar

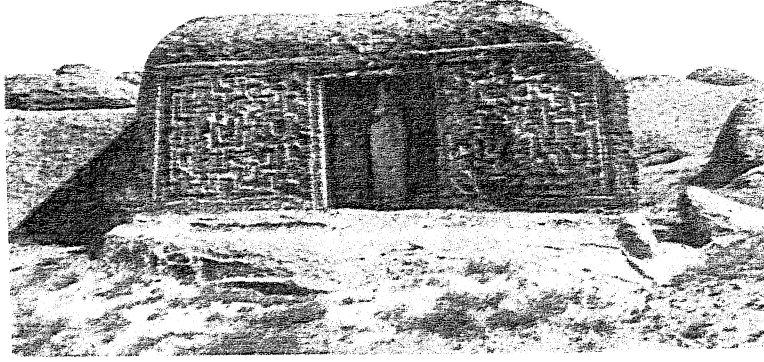
(Kaynak: Roller, 2004; 101)

Şekil 36. Maltaş Anıtı, Afyonkarahisar

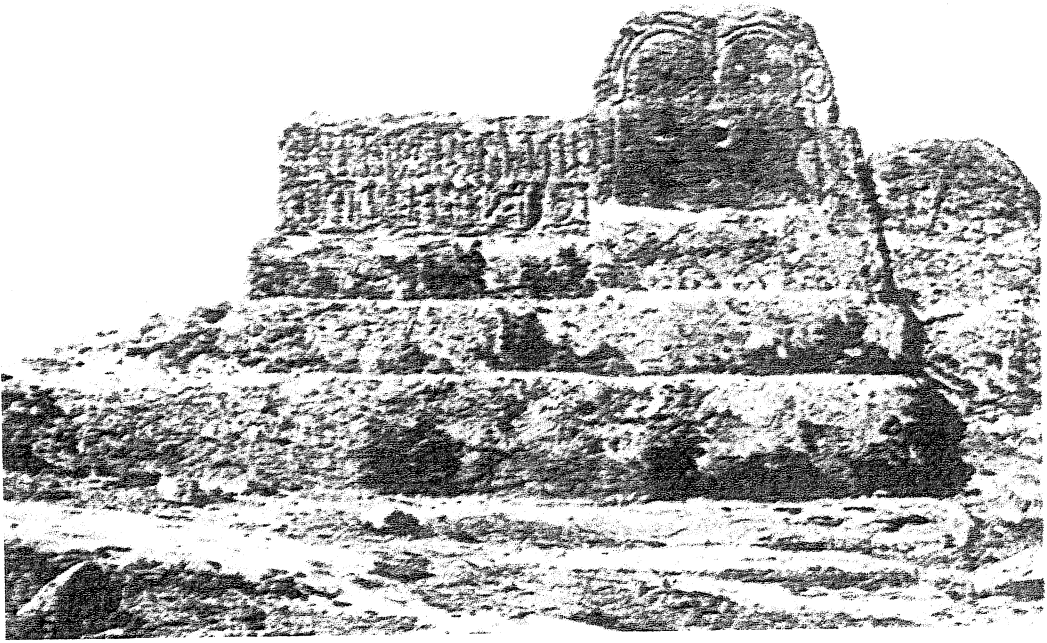

Şekil 37. Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar

Şekil 38. Büyük Kapı Kaya Anıtı, Afyonkarahisar

(Kaynak: Akurgal, 1961; 116)

Şekil 39. Phryg altarı, Afyonkarahisar

(Kaynak: Akurgal, 1961; 116)

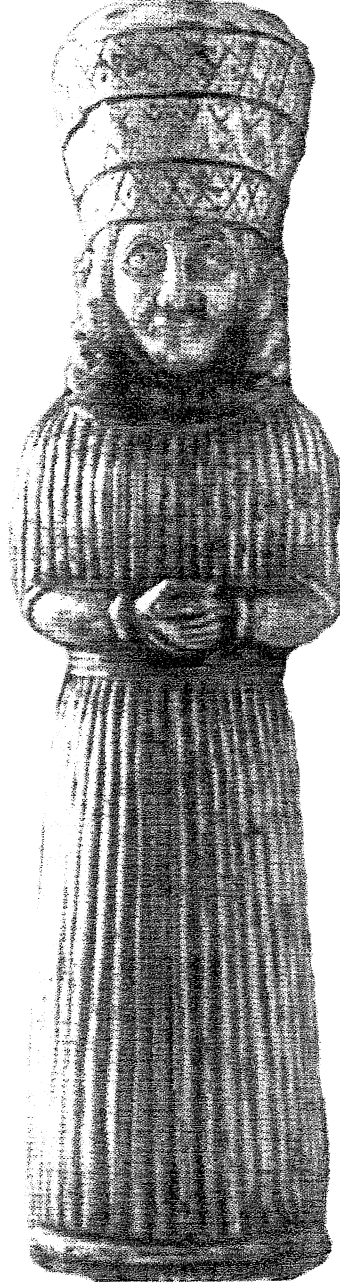
Şekil 40. Ana tanrıça Heykelciği, Bayındır

(Kaynak: Testini, 1995; 29)

Şekil 41. Megabyzos, Ephesos

(Kaynak: Akurgal, 1961; 199)

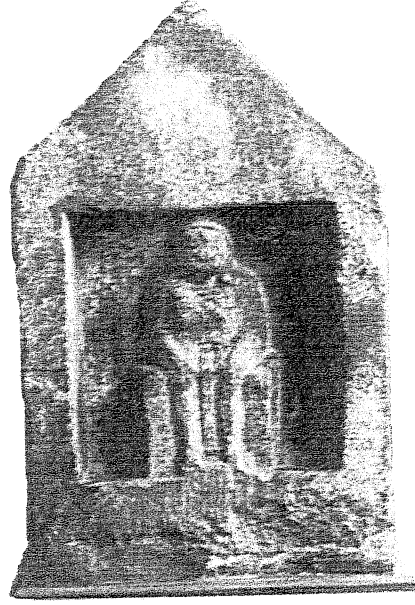
Şekil 42. Rahip Heykelciği, Bayındır

(Kaynak: Roller, 2004; 118)

Şekil 43. Kybele Naiskosu, Miletos

(Kaynak: Wiener, 1980; t.9)

Şekil 44. Adak steli, Miletos

(Kaynak: Wiener, 1980; t.9)

Şekil 45. Naikos içinde kadın figürü, Miletos

(Kaynak: Wiener, 1980; t.9)

Şekil 46. Naikos içinde kadın betimleri, Miletos

(Kaynak: Wiener, 1980; t.9)

Şekil 47. Kybele Naiskosu, Kyme

(Kaynak: Roller, 2004, 139)

Şekil 48. Naikoslu adak steli, Kyme

(Kaynak: Wiener, 1980; t.9)

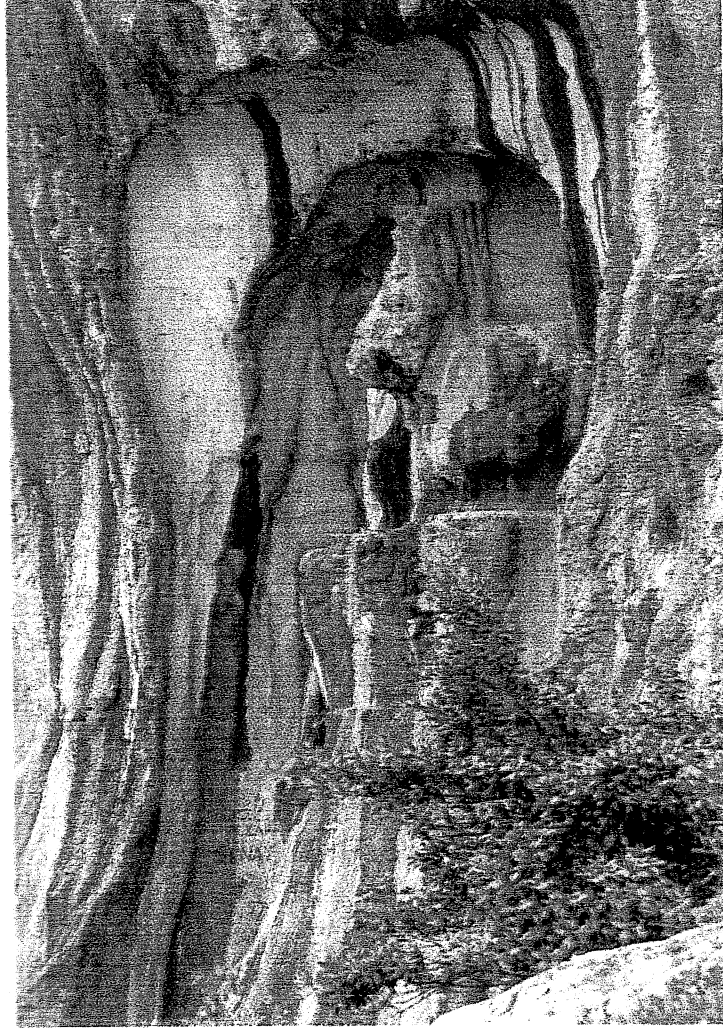
Şekil 49. Kybele Adak Steli, Phokaia

(Kaynak: Özyiğit, 1995; 443)

Şekil 50. Kybele kabartması (kopya), Phokaia

(Kaynak: Özyiğit, 1996, 22)

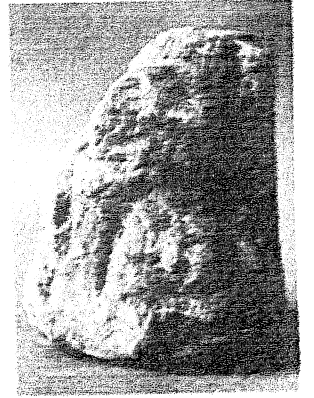
Şekil 51. Ana Tanrıça Kabartması, Spylos Dağı

(Kaynak: Umar, 2002; 185)

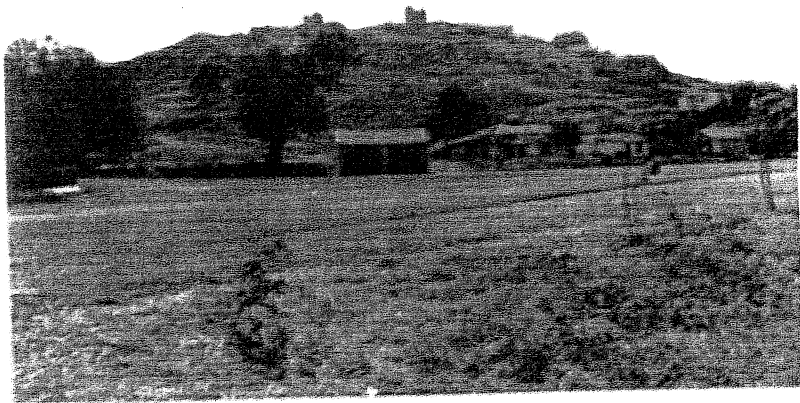
Şekil 52. Kybele Heykelciğı, Daskyleion.

(Kaynak: Çevirici, 1998)

Şekil 53. Kybele Heykelciğı, Pergamon

(Kaynak: Luca, 1984, t.37)

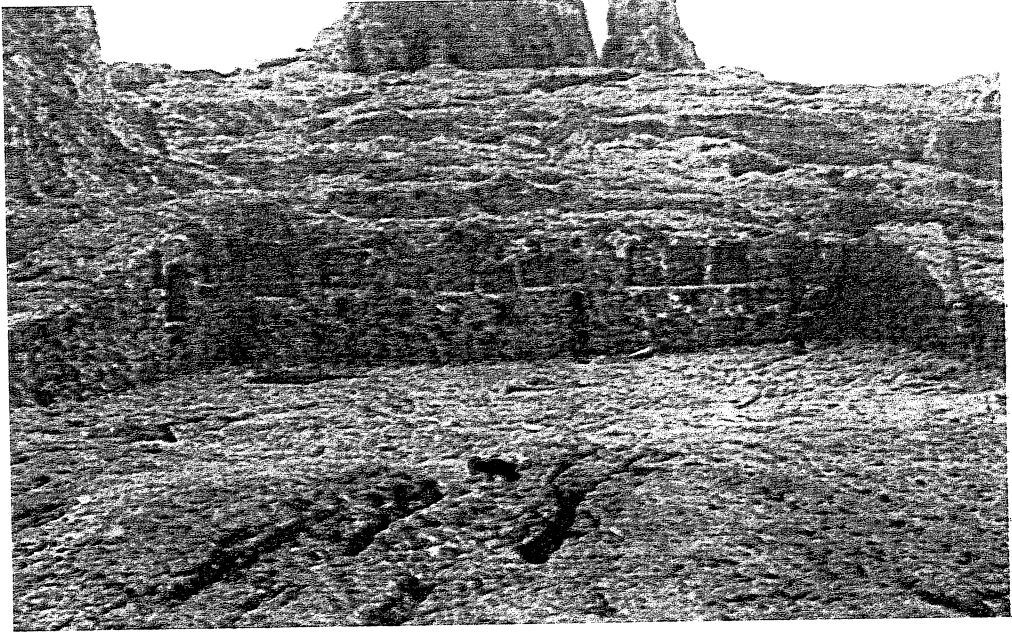

Şekil 54. Değirmenli Tepe, Phokaia

(Kaynak, Özyiğit, 1993; 122)

Şekil 55. Nişler, Değirmenli Tepe Kutsal Alanı, Phokaia

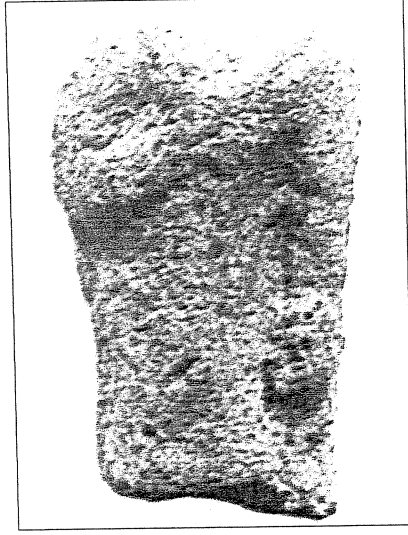

Şekil 56. Değirmenli Tepe Kutsal Alanı, Phokaia

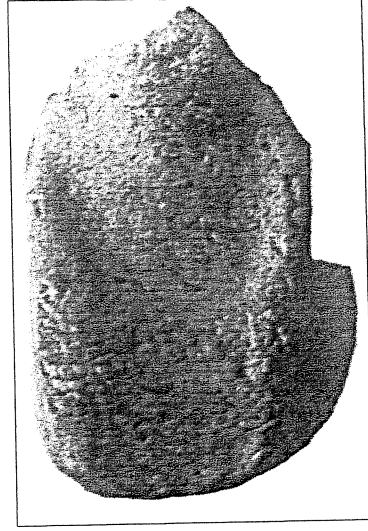
(Kaynak: Erdoğan, 2003; r. 200-207)

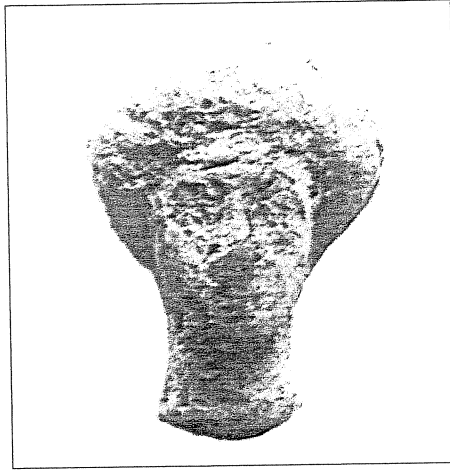
Şekil 57. Değirmenli Tepe'den niş örneği, Phokaia

a

b

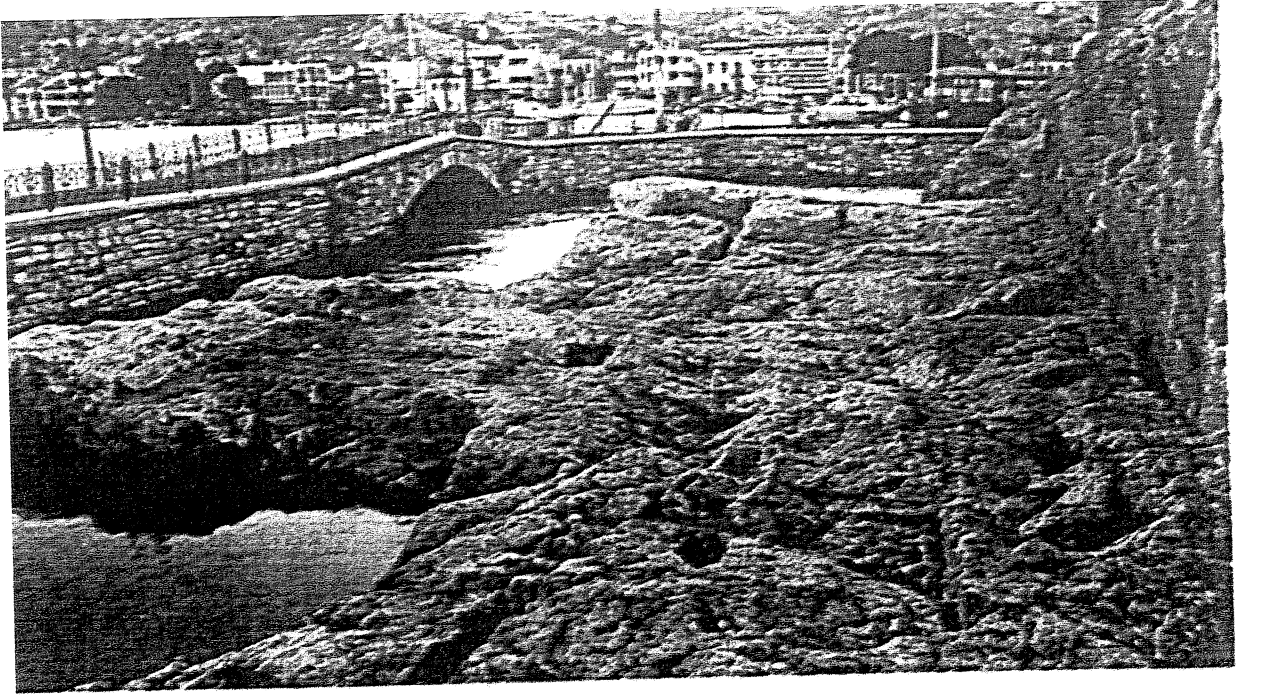
c

Şekil 58. Kadın heykelcikleri, Phokaia.

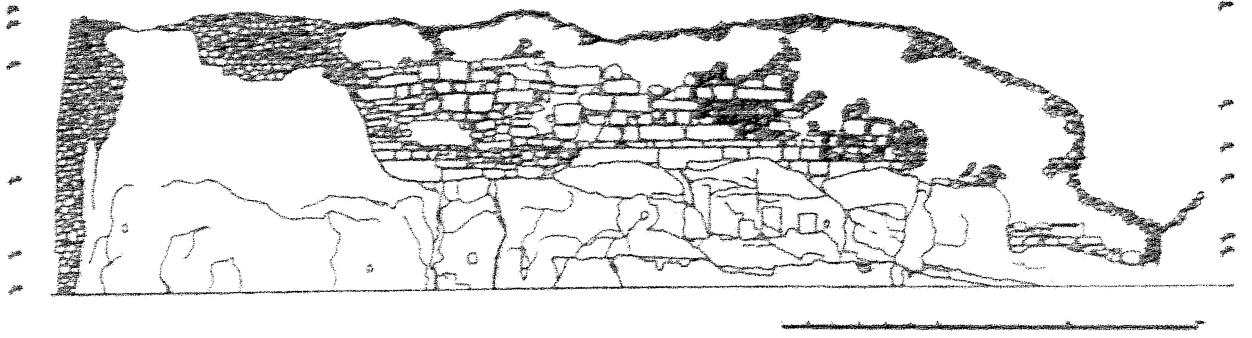
a. kadın heykelciği parçası

b. Oturan kadın heykelciği

c. Kadın heykelciği başı

Şekil 59. Liman Kaya Kutsal Alanı, Phokaia

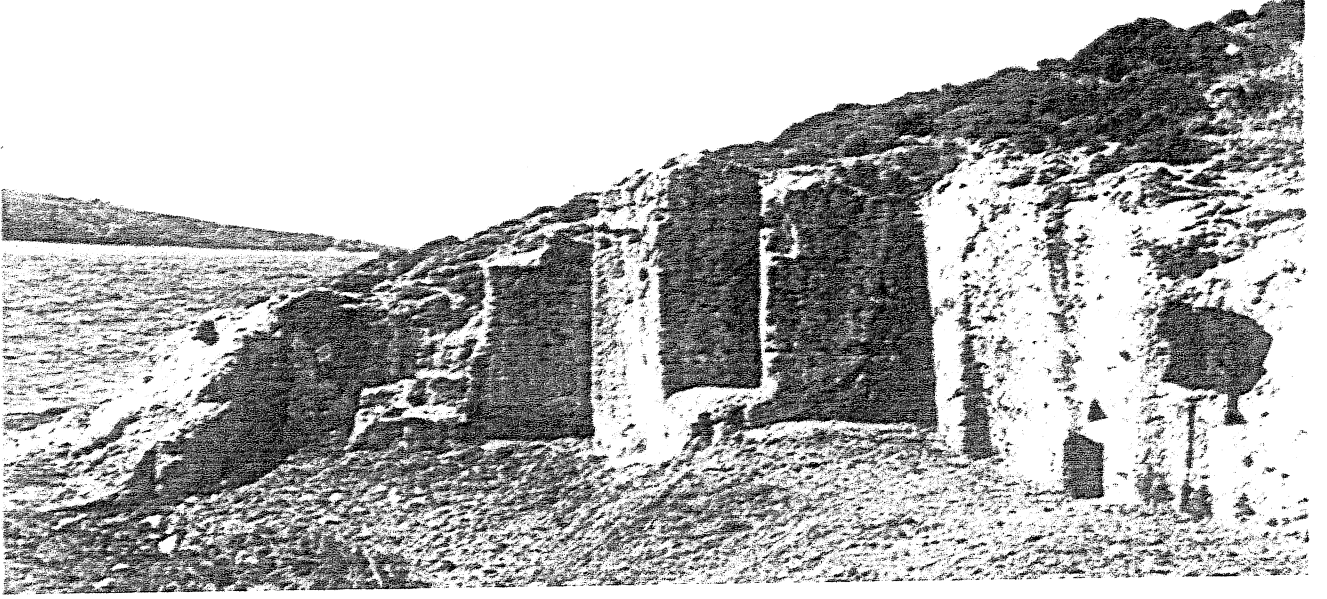

Şekil 60. Liman Kutsal Alanı'nın görünüş çizimi

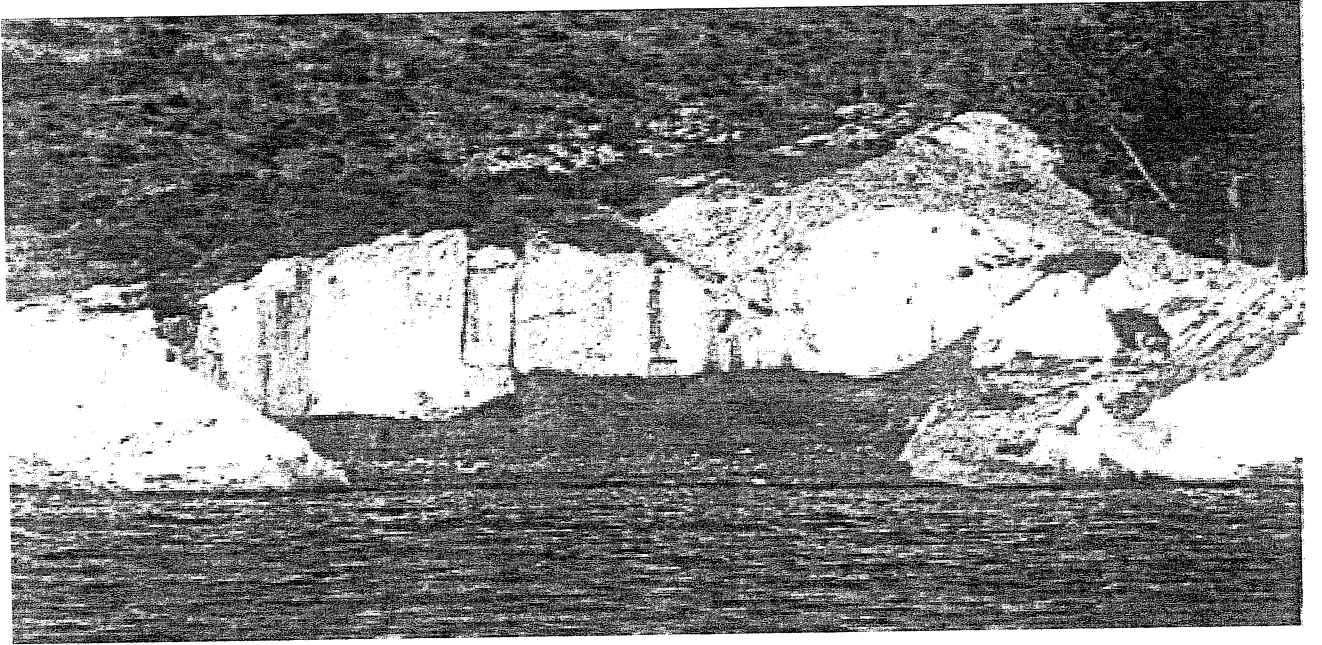
(Kaynak: Özyiğit, 2005; 443)

Şekil 61. Adak Steli, Kyzikos

Şekil 62. İncir Adası Kutsal Alanı, Phokaia

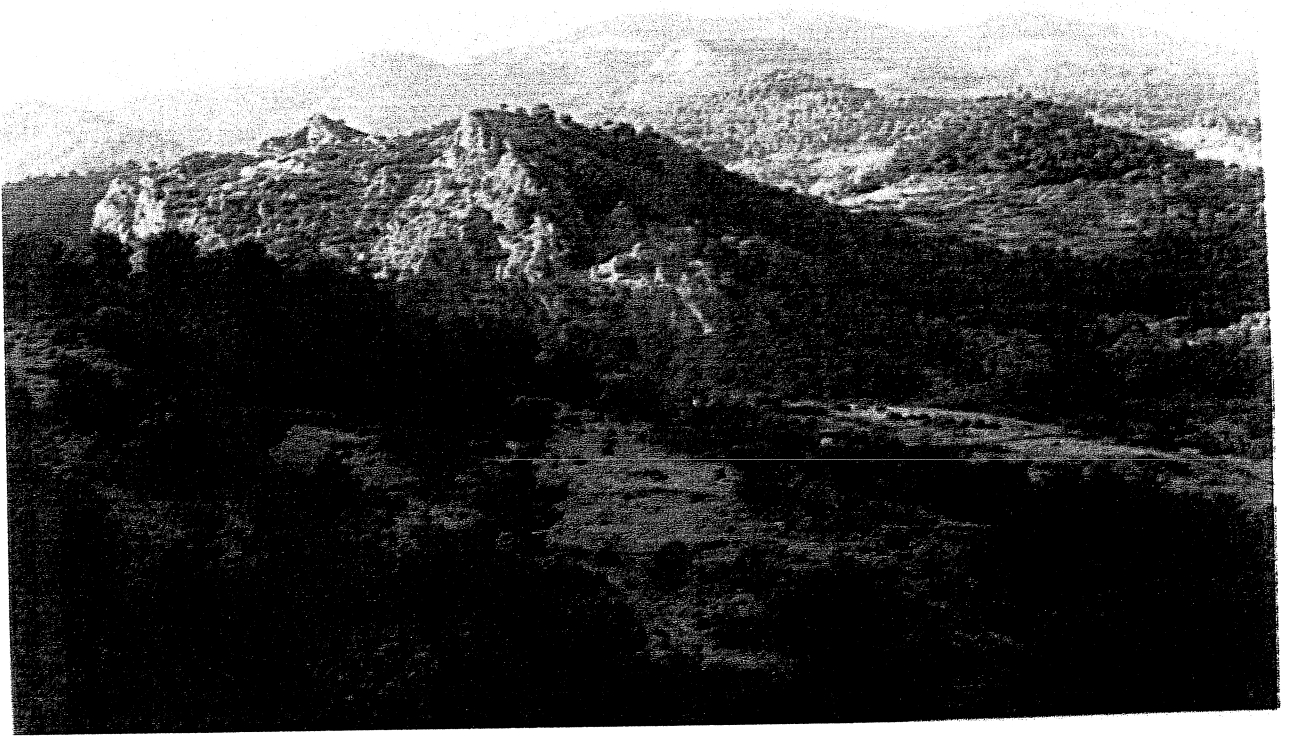

Şekil 63. İncir Adası Kutsal Alanı, Phokaia

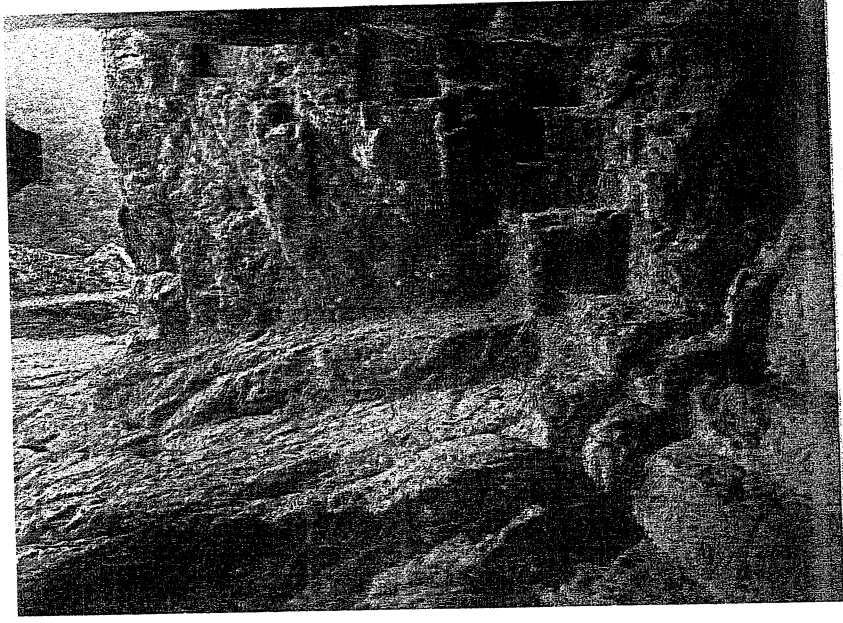
Şekil 64. Adak steli, Ephesos

(Kaynak: Roller, 2004; 199)

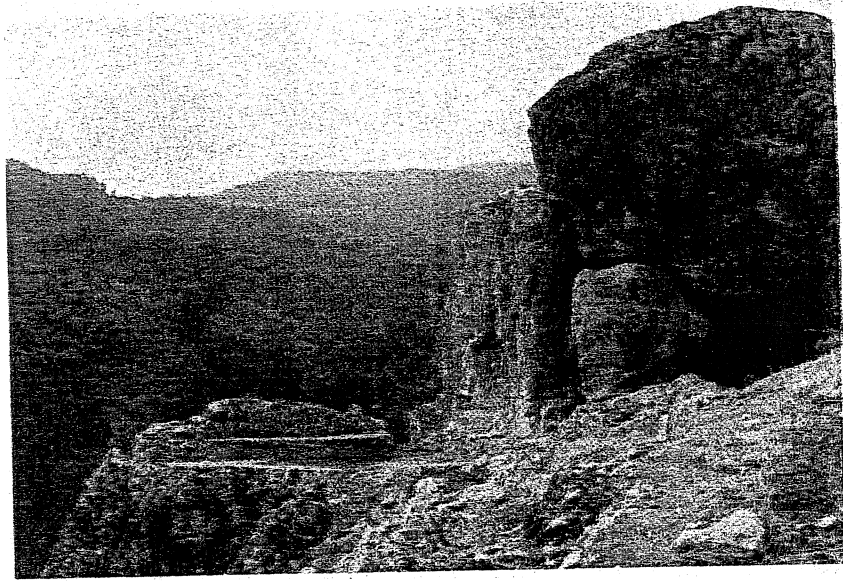

Şekil 65. Kapıkaya Kutsal Alanının bulunduğu tepe, Pergamon

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978, t. 1)

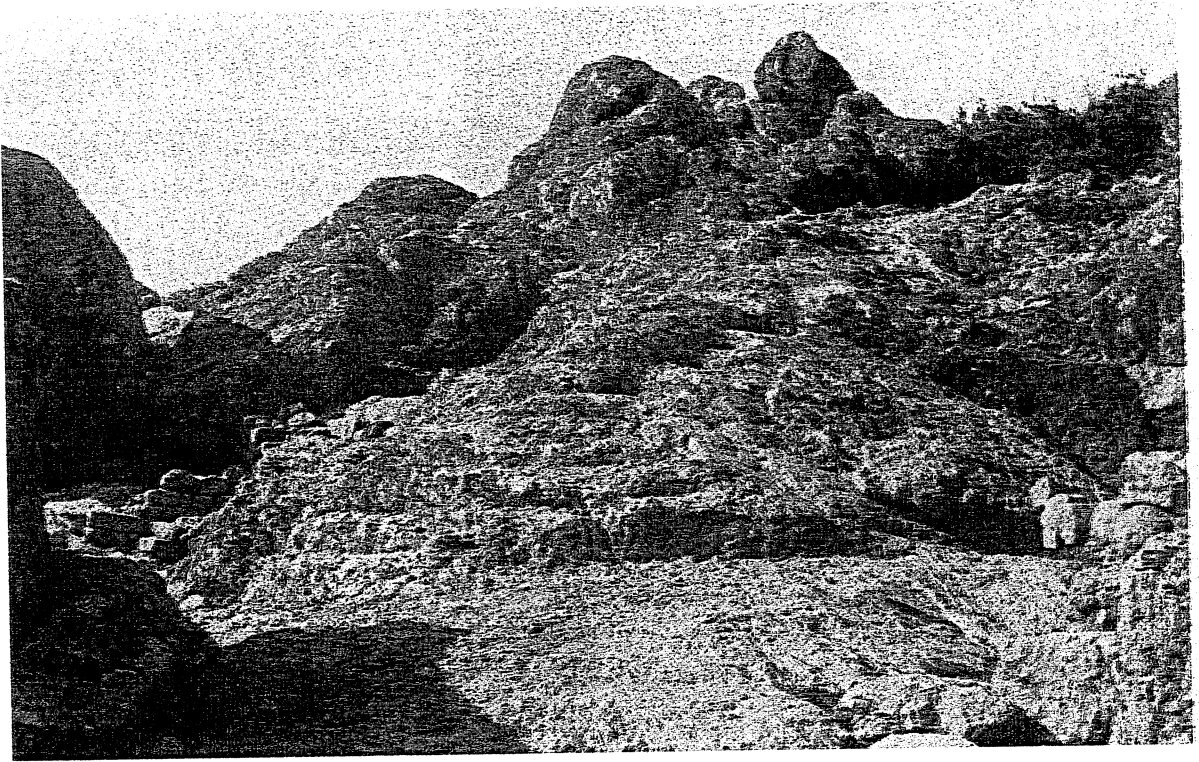

Şekil 66. Kapıkaya, iç mekan, Pergamon

Şekil 67. Kapıkaya terası, Pergamon

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978; taf. 6-7)

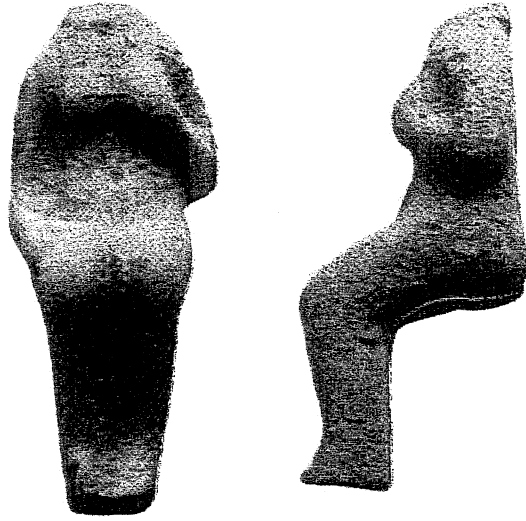

Şekil 69. Kapıkaya, basamaklar; Pergamon

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978, taf.9)

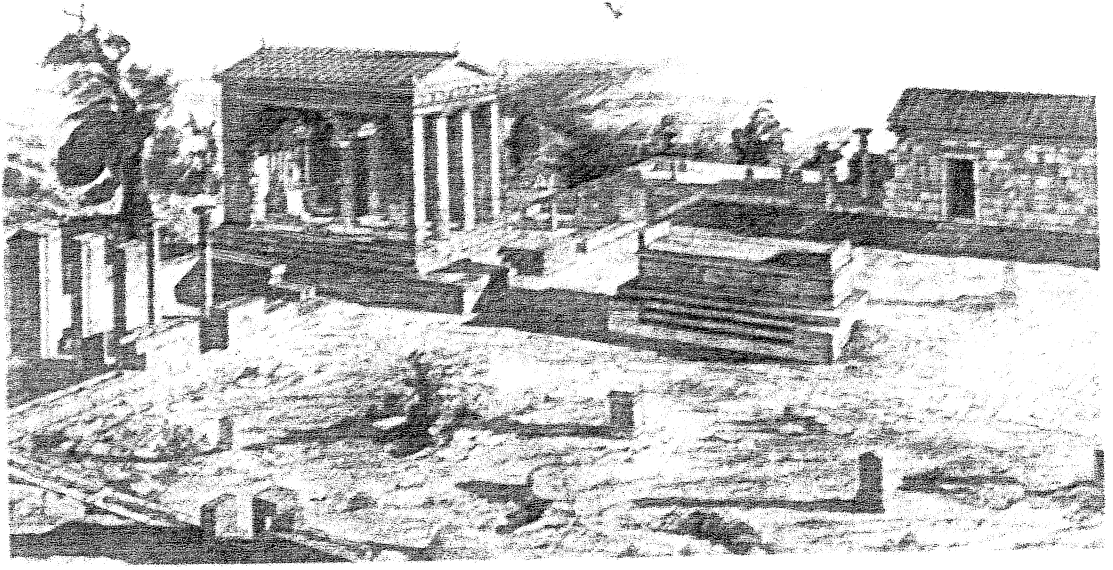

Şekil 70. Kybele heykelcik başları, Kapıkaya, Pergamon

Şekil 71. Kybele Heykelciğı, Kapıkaya, Pergamon

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978; Taf. 26-27)

Şekil 72. Mamurtkale'den bir çizim örneği, Pergamon

(Kaynak: Radt, 1988; 273)

Şekil 73. Kybele Heykelciğı, Mamurtkale, Pergamon

Şekil 74. Kybele Heykelciğı, Mamurtkale, Pergamon

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978; taf. 35)

Şekil 75. Aslan Heykelciği, Mamurkale, Pergamon.

(Kaynak: Nohlen-Radt, 1978; taf. 37)

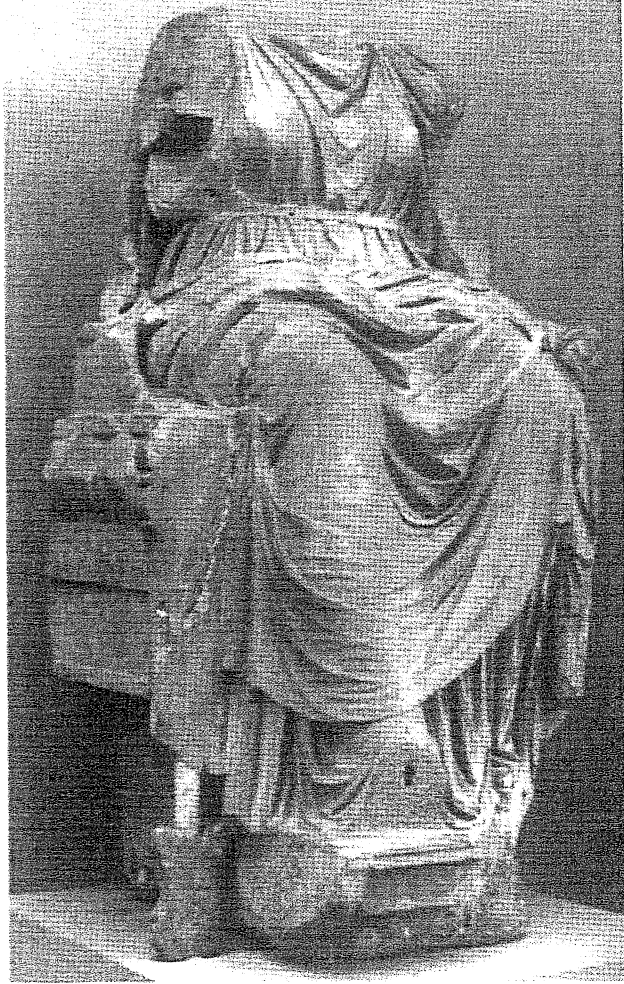
Şekil 76a. Kybele heykelciği, Pergamon

Şekil 76b. Kybele heykelciği, Pergamon

(Şekil 76a Kaynak: Roller, 2004; 206)

(Şekil 76b Kaynak: Radt, 1977; abb. 1)

Şekil 77. Kybele Heykeli, Pergamon

(Kaynak: Roller, 2004; 205)

Şekil 78. Adak steli, Kyzikos

Şekil 79. Kybele heykelciğı, Daskyleion

Şekil 80. Kybele Heykelciğı, Daskyleion

Şekil 81. Aslan Heykelciğı, Daskyleion

(Kaynak: Çevirici, 1998; l. 3)

Şekil 82. Kybele heykelciğı, Troia

(Kaynak: Thompson, 1963; nos. 16)

Şekil 83. Kybele heykelciğı, Troia

(Kaynak: Thompson, 1963; nos. 21)

Şekil 84. Kybele heykelciğı, Troia

(Kaynak: Thompson, 1963; nos. 44)

Şekil 85. Kybele heykeli, Satala

(Kaynak: Çıbuk, 2000, l. 4)

Şekil 86. Adak steli, Sardes

(Kaynak: Hanfmann, 1983; r. 1)

Şekil 87. Attis Heykeli, Pergamon